

<http://researchcommons.waikato.ac.nz/>

Research Commons at the University of Waikato

Copyright Statement:

The digital copy of this thesis is protected by the Copyright Act 1994 (New Zealand).

The thesis may be consulted by you, provided you comply with the provisions of the Act and the following conditions of use:

- Any use you make of these documents or images must be for research or private study purposes only, and you may not make them available to any other person.
- Authors control the copyright of their thesis. You will recognise the author's right to be identified as the author of the thesis, and due acknowledgement will be made to the author where appropriate.
- You will obtain the author's permission before publishing any material from the thesis.

Kūpapa Ki Raro, Titiro Ake

He tuhinga roa
kúa tukuna hei whakatutuki
i tētehi wāhanga o ngā whakaritenga

mō-

Te Tohu Paerua a te Kura Mātai Tōpū Tāngata

i te

Whare Wānanga o Waikato

nā

Pānia Christine Papa

Te Whare Wānanga o Waikato

1997

TE ARIĀ

Ko tā te kaituhi e manako nei i roto i tēnei tuhinga, kia āta tirohia he aha ngā huarahi i whāia ai e ngā iwi o Pōhara, hei kawe i a rātou mai i te pōharatanga ki te oranga tonutanga; mai i te noho marara ki te noho tahi; mai i te korekore ki te ao mārama. Ko te tuarua o ngā pātai kei mua i taku aroaro, he wānanga mena i tutuki pai ngā kaupapa i wawatahia ai e rātou.

E rua ngā kōrero matua e toko ake ana i roto i ahau hei taumarumaru mō ngā whakaaro me ngā kōrero kua whakatakotoria i te tuhinga nei, hei whakautu i ngā pātai matua e rua ū runga ake nei.

Tuatahi, ‘Ko te amorangi ki mua, ko te hāpai ū ki muri’ E hāngai ana tēnei whakataukī ki te pūmautanga o ngā whakaaro o ngā tūpuna o Pōhara ki ngā kaupapa i kōkirihi a i e tō rātou rangatira, me te āhua o tā ngā tūpuna hāpai i aua kaupapa. I te tīmatanga, nā Piupiu Te Wherowhero rātou i arataki. I te rā nei, ko Te Arikinui, Te Atairangikaahu te manu whakataka pōkai i te ata hāpara, e ngāngahu tonu nei i ngā iwi o te marae o Pōhara.

Tuarua, ‘Kūpapa ki raro, Titiro ake.’ Koia tēnei tētehi whakataukī whakahau i ngā uri whakatupu o te marae, o Pōhara, kua waihotia e rātou mā hei kupu ārahi i ngā uri i runga i te marae, i roto anō hoki i te ao hou. He hōhonutanga anō tō te whakataukī nei e tika ana kia whakamāramahia i roto i tēnei tuhinga, hei whāki atu i ngā rerenga kētanga o te āhua o te whakaaro o kui mā, o koro mā, me te āhua o tā rātou noho i te wā i a rātou.

Ko te whakatau o ngā kōrero, i tutuki pai i ngā tūpuna o te marae o Pōhara ō rātou manako, nā tō rātou kaha ū ki te kaupapa o te Kāhui Ariki, me tō rātou ū ki te kaupapa o te tupuranga o te papakāinga o Pōhara hei marae mō ngā uri whakatupu. Ka noho mai tērā hei whakatohu i tō rātou pakaritanga, me ū rātou whakaaro rangatira hei tauira mā ngā uri whakaheke e whai ake ana i ngā tapuwae o ngā tūpuna.

Ko ēnei tuhinga hei whakatinana i te ngākau nui kia waituhia ngā kōrero ā ngā rūruhi, ā ngā korohēke, mō te marae o Pōhara, kei ngaro katoa atu ngēnā kōrero e here nei i te ao kōhatu ki te ao hou.

Nā te ngākau māhaki o ngā kaumātua i whakaae ai kia tuhia te kaupapa nei, kia puta ai ngā kōrero mō Pōhara ki te ao māramā hei painga mō ngā uri whakatupu. Nā rātou i whakatūwhera te kūaha ki tō rātou ao hei kuhu atu ki roto mā te hunga mahira. Ko ngā kongakonga kōrero i taka iho mai i ū rātou puna mahara, kua kohia-ā-rīpenehia hei taonga tuku iho mō ngā iwi o te marae. E tika ana kia puruhia te mauri o ērā kōrero e ngā whānau me ngā uri o te marae.

I tutuki ai te taha rangahau i ngā kōrero kaumātua i te whakatū wānanga, me te uiui kaumātua. I whāia ngā huarahi e rua nei hei kohikohi i ngā kōrero-ā-waha mō te hītori o Pōhara. Arā noa atu ngā painga i kitea, o te noho tahi a ngā kaumātua i runga tonu i te marae, ki te whakawhitiwhiti whakaaro, kōrero hoki mō ngā rā o mua i waenganui i a rātou. Ā, hei whai ake i ngā kōrero i puta i ngā wānanga, i haere māua ko taku matua ki te torotoro i tēnā, i tēnā o ngā kaumātua e mōhio pai ana ki ngā kōrero, hei whakakīkī i ngā whārua, hei whakawhānui hoki i ngā kōrero. I ngāwari ake taku mahi i te haere tahitanga mai o taku matua, hei hoa mōku. Ko tāna, he āta whakamārama atu i te pūtake o te rangahau, he whakamārama hoki i te whakaaetanga o ngā kaumātua ki tērā mahi. I

mōhio pai hoki ia ki ngā kōrero whānui mō te marae, ki ngā tāngata ka kōrerohia, ā, nā konā i taea e ia te whiu atu ētehi pātai, te whakamārama hoki i ahau i muri mai mō te āhua o ētehi o ngā kōrero kāore i tino mārama mai ki ahau. I tū hoki taku matua hei piriti i waenganui i te kaikōrero kaumātua me te kaiuiui rangatahi kia whakawhiti pai ai ngā pātai me ngā whakautu ki waenganui i ngā taha e rua. Koia tērā taku waimarie i roto i ngā mahi uiui kaumātua, ā, koia hoki i tutuki pai ai tērā taha o te rangahau.

I tae mai ki aku ringa tētehi rīpene o tētehi wānanga i hopukina ai i te tau 1978. Nō taua tau, i haere ake ētehi akonga o te Tari Māori o Te Whare Wānanga o Waikato, i raro i te maru o Wharehuia Milroy ki te rapu i ngā kōrero mō te marae o Pōhara. Heoi anō, i tō rātou hokinga atu ki te kāinga, kāore te nuinga o ngā kōrero i hopukina. Ka waihotia te take nā kia tārewa, ā, tae rawa ki te tau 1990, kātahi ka riro i a ahau te rīpene kotahi i ora mai, hei āwhina i aku mahi rangahau mō tōku marae.

I rapu māramatanga ahau mō te āhua o te noho a te iwi Māori whānui i ngā rā o mua, i roto i ngā pukapuka maha kua tuhia kētia. Mō ngā kōrero mō te whenua e tū nei te marae ināianei, i haere ki te Kooti Whenua Māori, ki reira kimi ai i ngā kōrero mō te rohe o Maungatautari whānui, mō te marae o Pōhara hoki. Nā ēnei whaiwhainga, kua puta he kōrero, kua puta hoki he whakaaro hei whakawā i ērā kōrero, hei whakamārama rānei i ērā kōrero, ā, koia tēnei e takoto nei i roto i tēnei tuhinga. Ka huri ināianei ki te wetewetetanga o ngā wāhangā o roto i te tuhinga nei.

Nō namata mai anō i tīkina atu ai te rākau i te Wao-nui-ā-Tāne hei tārai i te waka o ūku tūpuna. Tēnei au e tiki atu nei i te rākau hei tauira hanga kōrero mōku. Ko tō te rākau tupu, ki ngā whakaaro o tēnei e tuhi nei, e

pērā ana ki te tupu o te kaupapa kia nohoia te marae o Pōhara e tū ana i raro i te maru o Maungatautari.

Arā noa atu ngā tauritenga o te tupu o te rākau me tō te marae o Pōhara tupu, mai i ūna pūtakenga hei papakāinga, ki te puāwaitanga o te whakaaro kia tū hei marae mō te mokopuna a te motu, mō ngā uri whakatupu, otirā, mō te iwi whānui.

E whitu anō ngā wāhanga o tō te rākau tupu e whakatauritehia nei i roto i ngā whārangi o tēnei tuhinga. Ko te whenua tonu hei papa mō te tupu o te rākau, mō te tupu hoki o te marae Nō reira, ka tīmata ake i konā.

Tuatahi ko te whenua.

Ka tirohia te wehenga mai a ngā tūpuna i Hawaiiki ki te kimi whenua hou hei kāinga mō rātou, tae atu ki ngā whīkoitanga taumau whenua i roto i te rohe i āta nohoia e ngā iwi ū runga i te waka o Tainui. Ka tirohia te noho a ngā iwi o Tainui i roto i ngā rau tau i muri mai o te ūnga o te waka ki Aotearoa, tae noa ki te urutomo mai o Ngāti Mihingare me Ngāti Hokohoko. Ka whānui te titiro ki te rironga o ngā whenua, ngā pakanga me te ngangara kaihororā whenua, arā, ko te raupatu me tōna torotoro atu ki a Ngāti Korokī mā e noho ana i raro i te maru o Maungatautari. Ka rapu māramatanga hoki mō te āhua o te whakaaraaratanga o ngā poropiti Māori. Ka takoto tēnei wāhanga hei whāriki whānui mō ngā kōrero ka whai ake.

Tuarua, ko te kākano.

I tiritiringia te whenua, kia whakatōngia ai te kākano. Ka tirohia i tēnei wāhanga te āhua o te noho a ngā iwi o Ngāti Korokī i runga i ngā whenua i te take o Maungatautari, ka rārangihia ngā papakāinga me ngā marae tawhito. Ka tirohia ngā papakāinga i nohoia i mua tata tonu o te

whakawhātitanga mai o ētehi o ngā tūpuna ki runga ki te papakāinga o Kēnana. Ka tirohia ngā kōrero mō te wahine rangatira, mō Piupiu Te Wherowhero nāna te whakaaro i whakatō kia haere ake ngā iwi ki Kēnana noho ai.

Tuatoru, ko ngā pakiaka.

Ko te whakawhānuitanga tērā o te kaupapa o te nohotanga tahitanga o ngā tūpuna i Kēnana. Ka pātaihia te pātai, he aha ngā tūpuna i whai haere ai i te wahine nei, i a Piupiu Te Wherowhero? Ko wai hoki ngā mea i kaha whai atu ai? Ka tirohia ngā kōrero mō te āhua o te noho a ngā tūpuna i Kēnana. Ka kōrerohia ngā āhuatanga o te oranga tinana me te oranga wairua o te iwi.

Tuawhā, ko te tinana.

Kei roto i te wāhanga nei ngā kōrero mō te hūnukutanga o te iwi ki ngā whenua ki runga ake o te papakāinga tuatahi. Ka uru mai ki konei ngā kōrero tuku iho mō Pōhara me ngā āhuatanga o te whakatupuranga o te papakāinga tuarua, o Pōhara, tae atu ki te wā i mate ai te rangatira, a Piupiu.

Tuarima, ko ngā peka.

Ka kōrerohia i roto i tēnei wāhanga te noho atu o ētehi tūpuna ki Pōhara, me te hokitanga ake o ētehi atu ki ō rātou ake kāinga i muri mai o te matenga o Piupiu Te Wherowhero. Ka tirohia ko wai mā ngā whānau i ū tonu ki te kaupapa i tērā wā, ka tirohia hoki ētehi o ngā ohaakī a Piupiu i ārahi ai i te iwi i ngā tau i muri mai i tōna matenga.

Tuaono, ko ngā rau.

Kua tauritehia ngā rau o te rākau ki te tangata. Ko ngā tamariki, mokopuna a ngā tūpuna ngā rau o te rākau nei. Ka tirohia te taha ki ngā uri whakatupu me te oranga o te kaupapa.

Tuawhitu, ko ngā hua.

He rahi tonu ngā momo hua ka rārangihia i roto i te wāhanga nei. Ka kōrerohia ngā hua ka kitea, pēnei i ngā whare o te marae, te poukai tuatahi, te urupā, te whenua tonu o te marae, me te Kawenata o te Kīngitanga. Ka kōrerohia hoki ngā āhuatanga matua e rua, otirā, ko te mau tonu o te whenua hei papakāinga, me te ū tonu ki raro i te korowai o te Kīngitanga.

Ka tuituia, ka hereherea ngā kōrero o ngā wāhanga i roto i te wāhanga whakamutunga hei whakakapi i ngā kōrero. Ka titiro whakamuri ki ngā ara kua whīkoitia i roto i ngā whārangi o te tuhinga ,ā, ka titiro whakamua hoki ki te pae tawhiti.

HE MIHI AROHA

Me wehi anō ki te Matua Kore, te tīmatanga me te whakamutunga o ngā mea katoa. Ka whakahōnore tonu i Te Arikinui, Te Atairangikaahu e noho mai nei i runga i te ahurewa tapu o ūna tūpuna me tana matua, tatū hoki ki te Kāhui Ariki whānui tonu. He kura tangihia, he maimai aroha ki ngā mate huhua o te motu whānui, moe mai koutou i roto i Te Ariki. Ka huri taku mihi ki te hunga ora e noho nei i runga i te mata o te whenua. Tēnā tātou katoa.

Nā te takitini tēnei tuhinga i taea ai. Kua kore e tutuki pai ngā hiahia kia tuhia ngā kōrero mō te marae o Pōhara mena kāore te hunga kāinga i whakaae ake. Koinei tāku e mihi nei ki ngā kaumātua o te marae, me ngā kaumātua i noho i Pōhara i ngā rā o mua; me te whānau a Piupiu Te Wherowhero anō hoki. Nā tō rātou hūmārie, tautoko, poipoī hoki i ahau, kua puta ēnei kōrero ki te ao mārama. He maha rawa ngā ingoa kia whakahuahuatia kei mahue hoki ētehi ki waho. Heoi anō, ki a rātou mā kua wehe atu, i te ora tonu i te wā i tīmata ai tēnei rangahau, kei te tangi tonu te ngākau. Ka ora tonu ā koutou kōrero i roto i ngā whārangī o te tuhinga nei, ka rangona tonutia ū koutou reo i runga i ngā rīpēne kua kohia, hei taonga tuku iho mō ngā uri whakatupu.

Ka mihi rā hoki ki ngā pekanga whānau o te marae o Pōhara me ngā kaumātua e noho tonu ana i runga i te kaupapa. Nā koutou tonu ahau i āwhina, i ārahi, i whakahau i roto i tēnei mahi. He mihi mutunga kore ki a koutou. Ki ūku tūpuna, ki ūku mātua, ki tōku pāpā hoki; ka heke mai te whakaaro nui ki te marae i a koutou.

He āwhina anō i riro mai i ngā kaimahi o te Kooti Whenua Māori o Kirikiriroa, nō reira, ka mihi kau ake ki tēnā whare me ūna kōrero katoa. Kua poipoia hoki ahau i roto i ngā tau e ūku hoa mahi i Te Tari Māori o Te Whare Wānanga o Waikato, tatū noa ki tōku kaitohutohu i kaha ki te whāngai i ahau ki ngā kōrero ārahi, me ngā kōrero whakahau. Ki a koe Hirini, ka mihi rā.

He nui anō ngā tautoko i ahu mai i ūku tūākana, i tōku teina, i tōku tungāne hoki. He mihi kau ake tēnei ki a koutou. Tatū iho ki ngā tautoko a taku hoa rangatira, mōu i tū hei poutokomanawa, hei pou herenga whakaaro, hei taituarā, hei taringa whakarongo, hei ringa mirimiri. He aha atu anō hoki he kōrero māku, atu i te whakahoki atu i te aroha nui i tukua mai e koutou katoa ki ahau.

Ko te tumanako o te kaituhi e pēnei ana, he pūtake noa iho tēnei tuhinga mō ngā kōrero whānui, whāroa, hōhonu, tiketike a kui mā, a koro mā. Mai i tēnei tuhinga, ko te wawata, ka ara ake ētehi atu hua o ngā rākau whānui o te Wao-nui-a-Tāne ki te whakairo i te kupu mō tētehi kaupapa pēnei i tēnei, mō tētehi atu kaupapa rerekē rānei. Ka takoto ēnei kōrero hei takahurihangā whakaaro, hei whakaaraara i ngā maumaharatanga, hei whakatūwhera hoki i te matapihi ki te ao o ngā kaumātua, o ngā rūruhi, o ngā korohēke nō te ao tawhito. Ehara kē i te mea e kī ana au he tika katoa ngā kōrero ū roto nei. Heoi anō, ko te mea e tika ana ki ahau, kia takoto pēnei ngā kōrero hei pānuitanga mō ngā whakatupuranga hou me i kore ake e taea e rātou te mārama atu ki ngā tikanga-ā-noho a ū rātou tūpuna.

RĀRANGI ŪPOKO

Te Taitara	i
Te Ariā.....	ii
He Mihi Aroha.....	viii
Rārangi Ūpoko	x
Rārangi Whakaahua/Mapi hoki.....	xii

TE WĀHANGA 1: TE WHENUA.....1

Ko Tūrongo rāua ko Mahinaarangi.....	5
Ngāti Kahupungapunga.....	6
Ngāti Raukawa.....	7
Ngāti Maru me Ngāti Paoa.....	11
Taumatawīwī.....	13
Te Urunga mai o Tauiwi.....	19
Ngā Poropiti Māori.....	25

TE WĀHANGA 2: TE KĀKANO.....28

Waniwani.....	33
Piupiu Te Wherowhero.....	35

TE WĀHANGA 3: NGĀ PAKIAKA.....40

Te Āhua o te noho i Kēnana.....	47
Wai.....	48
Kai.....	50
Whare.....	55
Mahi Moni.....	56
Oranga Wairua.....	57
Te Pihi.....	62

TE WĀHANGA 4: TE TINANA.....	63
Ngā Whare Rauna.....	67
Te Puna Wai.....	74
Te Matenga o Piupiu.....	74
TE WĀHANGA 5: NGĀ PEKA.....	77
Ngā Pekanga Whānau.....	80
TE WĀHANGA 6: NGĀ RAU.....	84
TE WĀHANGA 7: NGĀ HUA.....	86
Te Rongopai 1.....	86
Te Poukai Tuatahi.....	91
Ko Te Urupā.....	101
E kore au e ngaro, he kākano i ruia mai i Rangiātea.....	103
Te Rongopai 2.....	109
He Kupu Whakakapi.....	117
He Āpitihanga.....	120
Ngā Puna Kōrero.....	123
Ngā Kaikōrero.....	123
Ngā Wānanga Kaumātua.....	124
Ngā Pukapuka Tautoko.....	124
Ngā Nūpepa.....	127
Ngā Tuhinga-ā-ringa.....	127
Ngā Pukapuka a te Kooti Whenua Māori.....	127

RĀRANGI MAPI

Mapi	Whārangi
1 Ngā Ūnga o Tainui Waka	4
2 Ngā Hapū o Tainui	18
3 Te Raina Aukati	24

RĀRANGI WHAKAAHUA

Whakaahua	Whārangi
1 Te Wherowhero Tāwhiao Pōtatau	36
2 Piupiu Te Wherowhero	36
3 He tirohanga whakararo ki ngā whenua e pātata ana ki te marae o Pōhara.	49
4 He tirohanga whakararo ki ngā whenua o Kēnana.	49
5 Ko te waka whakahora kai	54
6 Hīona. Te whare kooti o Rua Kēnana	68
7 He tuhinga-ā-ringa o te whare o Piupiu	68
8 He whare rauna nō te iwi Pigmy	69
9 He tuhinga-ā-ringa o tētehi whare rauna	69
10 Ko te whare rauna whakamutunga o Pōhara	70
11 Ngā whare rauna o Pōhara	71
12 He kāuta	72

13	Ko te pahū	73
14	Ngā rūruhi me ngā koroheke e pūrei kāri ana	88
15	Ko te Rongopai 1	90
16	Ko ngā whare e toru o te marae i te tau 1983	90
17	Ko te haki o te Poukai	93
18	Ka hoaturia he taonga ki Te Arikinui	93
19	Te whakatūwheratanga o Rangiātea. 1966	107
20	Rangiātea. 1996	107
21	Ā roto o te whare nui o Rangiātea	108
22	Ko Te Arikinui kei te poutokomanawa	108
23	Te Rongopai 2. 1996	109
24	Te Kawenata	110
25	Te Puāwaitanga. 1996	113
26	Papa Aroha, Te Kōhangā Reo	115
27	Ko te marae o Pōhara. 1978	116

TE WHENUA

Ka tiritiringia, ka poupoua te whenua kia whanake mai ai ko te kākano, ka whītikina e te rā tōna pihi, ka tupu mai ko te rākau. Ko te rākau e kōrerohia nei, ko te tupu o te marae o Pōhara. Heoi anō, me hora te whāriki o ngā kōrero whānui i te tuatahi, hei pūtake mō ngā kōrero ka whai ake. Kei tēwhea rohe te whenua e kōrerohia nei? Ko wai mā ngā tāngata i āta noho i aua whenua? I ahu mai rātou i whea?

Ka hoki te tīmatanga o ēnei kōrero ki Hawaiiki me te pātai, he aha i wehe mai ai ngā iwi i Hawaiiki i te tuatahi? Kua whiua tērā pātai ki wīwī, ki wāwā, me i kore ake e mārama mai ai he aha ō tātou tūpuna i nuku ai i te moana a Tangaroa inamata rā anō. E kīa ana, ko te whenua kē tētehi take i wehe mai ai rātou i Hawaiiki. Kua mātotoru te noho a te tangata i Hawaiiki, kua tupu te pakanga i waenganui i a rātou, kua kore e pai te noho. Ka rere atu ki te kimi kāinga hou mō rātou ki tua o te pae tawhiti. Ko Tainui tētehi o ngā waka i tere ai i te Moana-nui-a-Kiwa ki te kimi whenua hou hei kāinga mō ngā uri ō runga.

Kua oti kē i a Jones rāua ko Biggs¹ te āta tuhi ngā kōrero e hāngai ana ki te waka o Tainui, nō reira ko tāku noa iho i konei, he tiki atu i ētehi wāhangā hei pūtake whānui mō te roanga atu o ngā kōrero mō te kaupapa matua, e takoto ana i roto i ngā whārangi e whai ake nei.

Ka tuaina te rākau e Raka-tāura mā i Maungaroa, i Hawaiiki². Ka tāraia te waka o Tainui, ā, ka tere ai te waka i te ara ki tātahi. Ka ū a Tainui ki Rarotonga, ka toro atu ki ngā whanaunga i noho ai i reira. Ka mahuetia

¹Pei Te Hurinui Jones & Bruce Biggs, Ngā Iwi o Tainui (Auckland, 1995), pp. 16-52.

²Jones/Biggs, p.17.

atu ngā whanaunga i Ngā Tangi’ia, ā, ka tere whakatemoana anō te waka, ū rawa atu ki Aotearoa.

I ū tuatahi mai te waka o Tainui ki Aotearoa, i Whangaparāoa, ā, kāore i roa i muri mai ka tere anō te waka ki waahi kē, ki ūnga kē. Kua whakarāpopotohia i roto i te pātere nei kua titoa e te kaituhi hei whakarāpopoto i te roanga atu o ngā kōrero mō te haerenga o te waka me ūna ūnga matua taiāwhio i te Ika-ā-Māui.

*Whakamau tonu te haere atu i Whangaparāoa ki te raki
ka ū rā ki Whitianga te mahuetanga iho tēnā o te rā o Tainui
Ka tere ki uta ka tae ki Wharenga, ū rawa te waka o ūku tūpuna
Ka rarapa whakamuri te titiro ki te Tai rāwhiti i te hipatanga o te
pito o te whenua huri atu ai ki roto o Hauraki. Ko te tangi tīkapa
tēnā ki ngā whanaunga ū runga i a Te Arawa i mahue iho rā
Ka huri, ka huri te rerenga o te waka ki roto o Hauraki, i nohoia ai e
te Tini-o-Toi, e Maru-iwi. Ka ū ki Tararū, ki Wai-whakapukuhanga
ki te waahi i tuku iho ai tētehi punga o te waka
Ki kō tata atu ko Wharekawa nā, ko te rongotanga tērā mō te moana
e ngunguru i te ao, i te pō, i te Tai-hauāuru
Ka hoea te waka, ka pahemo i te motu tapaina ai ko Motu-tapu
Ū noa atu i Te Kūrae-a-Tura. Ka rere te waka ki roto o te pūaha o
te awa o Tāmaki. Te waahi tukunga tēnā o te tokomaha kia
uruurungia, kia taumautia te whenua
Ka noho iho ngā iwi ki ngā whanaunga i ū noa atu, koia hoki tērā ko
ngā uri o Tāhuhu-nui.
Haere tonu atu ana te rere o te waka ki Whāngai-makau
Āe rānei i tōia ki Mānuka, kāore rānei i uru atu³;
Ka huri whakararo rānei mā Te Rerenga Wairua tae rā anō ki te
Tai-hauāuru.
Ka hipa tōna haere i ngā moana o te uru ko Whaingāroa, ko Aotea,
ko Kāwhia moana
Tērā a Tainui te haere atu rā i runga i te moana, ka tae ki Te
Karako, ū noa atu i te pūaha o Mimi*

³I taupatupatu ngā kōrero i konei mō te huarahi i tae atu ai te waka ki te Tai-hauāuru, nō reira e takoto ana i konei ngā taha e rua o te kōrero.

*i te rohe o te waka o Tokomaru e! Ka huri whakamuri, ka hoe whakararo te ūnga tēnā ki Mōkau,
Tērā o ngā punga i waihotia ake ai hei tohu whakamaharatanga o te rerenga o te waka nei...*

Ka hoea te waka ki Kāwhia moana, ki Kāwhia kai, ki Kāwhia tangata e whanga atu rā i te raki. Ka tōia ki uta i Maketū rā, ngā tūāhu o te tokorua rā. Ko tā Hotu' tēnā, Ko tā Raka' tēnā, ko Puna-whakatupu-tangata, ko Hani e!

*Hei whakakitenga mō ngā uri whakatupu
Koia tonu tērā te tōnga o te waka
ki tōna urunga,
ki tōna moenga,
ki tōna takotoranga i takoto ai, te waka Tainui e!*

I tāwhio haere te waka o Tainui i te Ika-a-Māui. Ka tukutuku iho ētehi tāngata ū runga i te waka kia nohoia ngā whenua i rokohanga ai e rātou. Ko Tōrere rāua ko Tari-toronga ērā i tuku iho i Te Kūrae o Taumata Apanui; ko Te Kete-ana-taua tērā i tuku iho i Taurere, i te pūaha o Tāmaki; me te tokomaha atu anō; ko Marama' mā ērā i tuku iho i Wharekawa; tae atu ki te tohunga ū runga, a Rakatāura, me ana whanaunga i whakarere ai i te waka i Ōtāhuhu.

I tārohetia ai ngā whenua e ngā uri ū runga i te waka o Tainui, ā, ko te rohe o te waka tēnei e mōhio whānuitia nei...

"Ko Mōkau ki runga

Ko Tāmaki ki raro

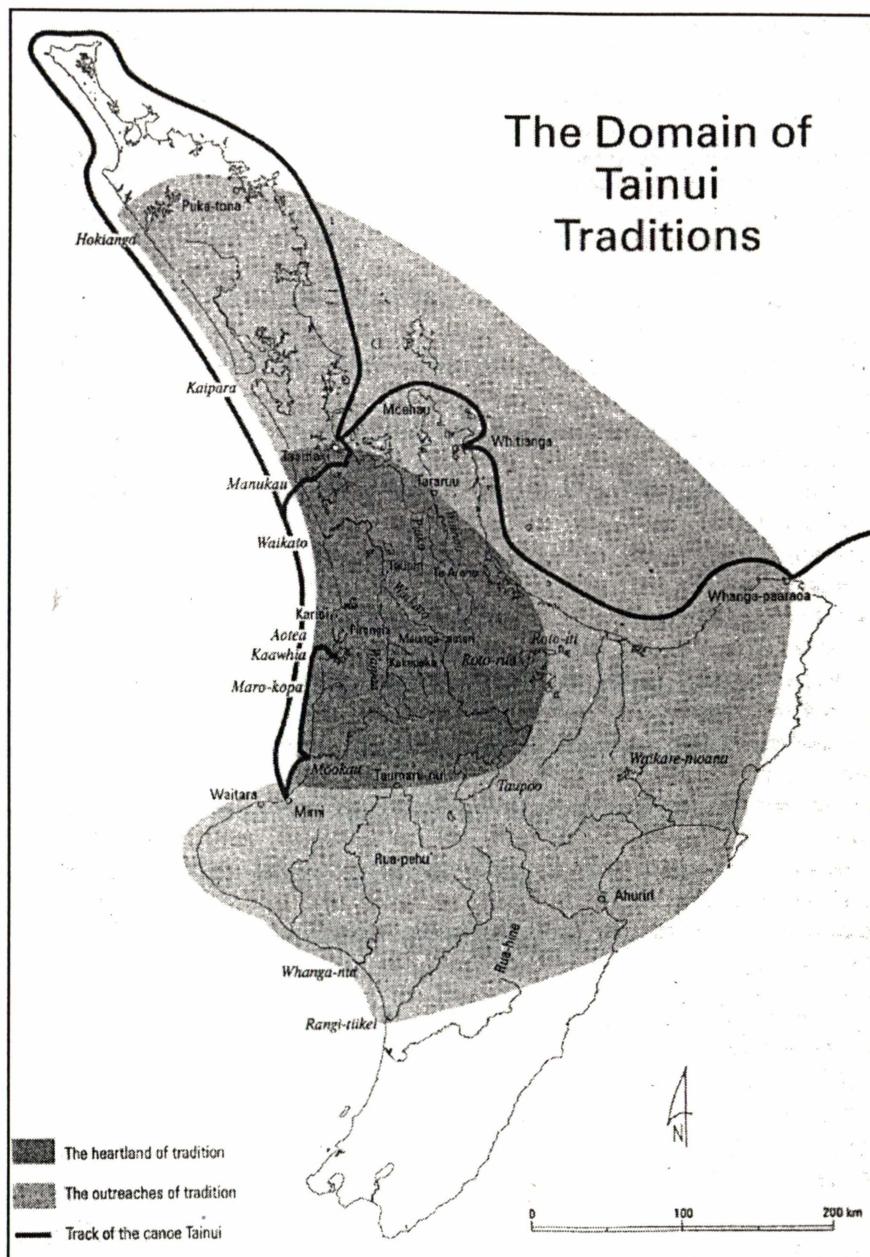
Ko Mangatoatoa ki waenganui

Ko Pare Waikato

Ko Pare Hauraki

Ko Te Kaokao-roa-o-Pātetere

Ko Te Nehenehe-nui"

*Mapi 1: Ngā Ūnga o Tainui Waka.,
(Kei roto i tā Jones/Biggs, 'Ngā Iwi o 'Tainui')*

Heoi anō ko te mahi a ngā iwi i muri mai i te ūnga whakamutunga o te waka he taumau whenua, he whakatupu kai, he whakatupu tangata.⁴

Ka heke mai i a Hoturoa ngā kāwai tāngata kia tū ai ko ūna uri i runga i te mata o te whenua i tārohetia ai. Nā Hoturoa, ko Hotu-ope, Nāna ko Hotu-

⁴Tirohia te wāhangā o 'Te Puna Whakatupu Tangata' kei roto i tā Jones/Biggs mō te roanga atu o ngā kōrero mō ngā mahi a ngā uri i muri mai o te ūnga whakamutunga. pp.53-61.

āwhio, Nāna ko Hotu-matapū, Nāna ko Mōtai, ka puta ko Ue, ka moe i a Kahupeka, he uri nō Raka-tāura. Ka puta i a rāua ko Raka-maomao, Nāna ko Kākāti, nā Kākāti, ko Tāwhao.⁵

Ka riro i a Tāwhao ngā wāhine e rua⁶, arā ko Pūnui-a-te-kore rāua ko Maru-tē-hiakina, he tuakana, he teina. Ka hapū rāua, ka whānau mai ngā tamariki tāne e rua, ko tā Maru-tē-hiakina te tuatahi, ka tapaina ko Whatihua. Ka whai mai ko tā tana tuakana, a Pūnui-a-te-kore, arā, ko Tūrongo. Ka waihotia ake te pātai ki ngā uri whakatupu, 'ko wai rā te tuakana, ā, ko wai te teina?'

Te āhua nei, mai i te whānautanga mai o ngā pēpē nei, i tupu haere ēnei mea, te taupatupatu, te tautohetohe, te whakataetae hoki a tētehi ki tētehi. Heoi anō rā, he maha noa atu ngā kōrero kua āta tūhia kētia mō te tokorua nei. Ka waihotia i konei te taha ki a rāua, ka huri ki te tūtakitanga o Tūrongo ki te puhi o te Tairāwhiti, ki a Mahinaarangi.

Ko Tūrongo Rāua Ko Mahinaarangi

*"I te hononga o Tuurongo raaua ko Maahina-a-rangi ka hono hoki
nga taatai nunui o te Tai-raawhiti ki nga taatai o nga iwi o Tainui:
Taku aru ra, ko Tuurongo,
I wawaea ki te Tai-raawhiti,
Ko Maahina-a-rangi, ko te rua ra
I moe ai a Raukawa;
He kaawei tautika mai ki ahau."*⁷

Nō te tūtakitanga o te tokorua nei, i puāwai mai ai te whakaaro kia hoki a Tūrongo ki te hanga whare mō tana wahine me tā rāua tamaiti kāore anō i

⁵Jones/Bigg, p.61. Tirohia hoki tā J.B.W Robertson, 'Māori Settlement of the Waikato District no.2 (Te Awamutu Historical Society, 1965), pp.11-15.

⁶Jones/Biggs, pp. 62-64.

⁷Jones/Biggs, p.73.

whānau mai. Ka hoki atu ia ki ōna whenua i te uru i whoaturia ai ki a ia e tana matua, e Tāwhao. E pātata ana ki Ātorohanga taua whenua rā⁸, ko Rangiātea te ingoa.

I te whai mai a Mahinaarangi i tana tāne, waihoki, he toimaha tonu te haere i te hapūtanga. Ka tae ia ki Okoroire, ā, ka puta mai tana pēpē ki te ao mārama i reira, ka tapaina ko Raukawa hei whakamaharatanga mō te hinu raukawa i piri ai rāua ko Tūrongo.⁹

I taua wā, ko ngā iwi e noho ana i Okoroire e ai ki tā Roberton whakapae¹⁰, ko ngā tūpuna anō o Mahinaarangi i neke ai ki tuawhenua i te takutai. Ko ngā tīmatanga pea ērā o te iwi i kīa ai ko Ngāti Kahupungapunga.

Ngāti Kahupungapunga

Ki ā Roberton tuhinga, i tāwhetia e te iwi nei te whenua o te riu o Waikato, ki Maungatautari, ki Parawera, tae atu ki te tūtakitanga o ngā awa o Waipā me Waikato.

Nō te rau tau ngahuru mā ono i tupu te riri i waenganui i a Ngāti Kahupungapunga me ngā iwi o Tainui.¹¹

Nā Raukawa ka puta mai ko Rereahu, ko Kurawari, ko Takihiku. Nā Rereahu, ko Maniapoto, ko Te Ihingārangi (taihoa ake nei ka kōrerohia ēnei). Nā Kurawari, ko Whaita. Na, ko Whaita te rangatira e kōrerohia nei ināianei.

⁸Jones/Biggs, p.73.

⁹Jones/Biggs, p.71.

¹⁰Roberton, p.20.

¹¹Roberton, p.20.

Nā Whaita tētehi ope tauā i karapinepine kia whawhai atu ki a Ngāti Kahupungapunga. Nā ūna whanaunga, nā ngā tamariki a Takihiku ia i āwhina. Kātahi rātou ka pakanga, ā, ko te mutunga iho, ka panaia atu te iwi o Ngāti Kahupungapunga e ngā uri o Raukawa. I Pōhaturoa te pakanga whakamutunga o ēnei iwi e rua, kātahi ka nohoia e Whaita mā ngā whenua i te rohe o Te Awamutu, i Maungatautari, i te riu o Waikato tae atu ki Taupō i te tonga.¹²

I riro i tērā ope tauā te ingoa o tō rātou tupuna, o Raukawa hei ingoa hapū mō rātou i heke iho mai ai i a Raukawa. Nā konei pea, i tīmata ai te iwi e mōhiotia nei, ko Ngāti Raukawa.

Ngāti Raukawa

Nā Raukawa, ko Rereahu. Ka moe a Rereahu i a Rangiānewa, ka puta ki waho ko Te Ihingārangi. Kua kaumātua kē a Rereahu i tana moenga tuaruatanga ki a Hineaupounamu. Nā tēnei hononga ka whānau mai he tamaiti tāne anō, ko Maniapoto te ingoa.¹³

Ahakoa ko Te Ihingārangi te tuakana, i riro i a Maniapoto te mana o tō rāua matua i te matenga o Rereahu. Ka tupu te riri i waenganui i ngā tamariki a Rereahu, ā, nā te pakanga tonu i hinga ai a Te Ihingārangi i tana teina. I whakarērea iho ai e Te Ihingārangi tana whānau. Mau ana te whakamā i roto i a ia. Ka haria atu e ia ana tamariki ki Maungatautari, ka whakatūria ai tētehi marae i reira, ko Te Tiki o Te Ihingārangi.¹⁴

¹²Roberton, p.20.

¹³Leslie G. Kelly, Tainui (The Polynesian Society, 1949), pp.85-86.

¹⁴F.L.Phillips, Ngā Tohu a Tainui (Otorohanga 1989) p22

Ka moe a Te Ihingārangi i a Ringa-ariari, ā, ka puta mai tā rāua tamaiti, ko Te Kurī. Ka kaumātua haere a Te Ihingārangi i Maungatautari,ā, kāore i tino roa i muri mai o tana hūnukutanga ki reira, ka mate ia.

“Na ana tamariki anoo i whakahoki mai ana wheua ki te ana i Tuutuu-hauhau e tata ana ki Te Tiiroa...Ko Kurii i noho atu i Maunga-tautari, aa, ko Ngaati Hauaa me Ngaati Korokii e noho mai ra i eeraa takiwaa nga uri o tēnei o nga tamariki a Te Ihinga-a-rangi.”¹⁵

Ka moe a Kurī i a Whakamaungarangi, he uri nō Uenukuwhāngai, nō te hapū o Ngāti Kauwhata. Taka iho mai te ingoa o Ngāti Raukawa ki runga i te iwi o Te Ihingārangi i noho tonu iho ai ki ngā tahataha ki te raki o Maungatautari, ka toro whakararo te kiri tangata o te iwi nei mā Karapiro, me te awa o Waikato, tae rā anō ki Kirikiriroa.¹⁶

I te rau tau ngahuru mā whitu ki tā Roberton i tuhi ai,¹⁷ i haere ngā uri o Uenukuwhāngai ki Maungatautari. Ko Uenukuwhāngai te pōtiki a Whatihua rāua ko Ruapūtahanga. Ka kimi waahi rātou i reira hei whenua noho mō rātou, kātahi ka tau ki ngā tahataha tuauru o te maunga, e tata ana ki Puahue.

Nā Uenukuwhāngai a Kōtare, nā Kōtare a Kauwhata rāua ko Tūkorehe. He hapū tō te teina, he hapū anō tō te tuakana. Ko Ngāti Kauwhata tērā, ko Ngāti Tūkorehe tērā. I Maungatautari rāua tahi e noho ana i ngā tau o mua. Ka huri ngā tau, ā, nāwai rā ka tupu te riri i waenganui i ngā whanaunga.

He kōrero tēnei mō Korokī rāua ko tana whanaunga, a Tao-whakairo. Ki tā Vennell¹⁸, nō Ngāti Raukawa a Tao-whakairo. Ko Ngāti Tūkorehe te

¹⁵Jones/Biggs, pp.75-77.

¹⁶Te Kaapo Clark & Lyn Tairi, ‘Te Ihingārangi’ (ECNZ, 1992)

¹⁷Roberton, p.21.

¹⁸C.W.Vennell, Such Things Were (Dunedin, 1939) pp.4-5.

hapū o Korokī i taua wā, e ai ki tā Roberton i tuhi ai, ā, ko Ngāti Kauwhata te hapū o Tao-whakairo.¹⁹ Heoi anō, hei whakamārama ake, i heke mai a Taowhakairo i a Kauwhata, i heke mai a Korokī i a Tūkorehe. Koinei tō rāua hononga. Nā te whakapapa i honohono ai ngā tūpuna i ngā wā o mua, nā te maringitanga o te toto i whakawehewehe ai. Ka whawhai te kiri ki te kiri whanaunga, ā, nā konei pea i tū motuhake ai tēnā hapū i tēnā hapū i raro i te maru o tēnā tupuna, o tēnā tupuna.

Heoi anō, e takoto ana i konei ngā kōrero mō te tokorua nei i tangohia mai i tā Vennell pukapuka, ko *Such Things Were*, nā te kaituhi anō i whakamāori. E hāngai pū ana ēnei kōrero ki te takiwā o Maungatautari e kōrerohia nei, e pā kaha ana hoki ki te tupuna, ki a Korokī, nāna i tū ai a Ngāti Korokī.

I tētehi rangi i haere a Tao-whakairo ki te hī tuna, i noho tana wahine i te pā²⁰. Ia ata, ia ata, ka haere te wahine ātaahua nei ki te awa e tere ana i raro i te pā. I taua rangi anō, i kite a Korokī i te pūrotutanga o Hinepawhero²¹, kātahi ia ka whakawhiti i te awa ki te kōrero ki a ia. Ka kōrero muna rāua, ā, ka whakaritengia tētehi huuinga. Ao ake i te rā, ka hoki mai a Tao-whakairo i tana mahi hī tuna, ka kite ia i ētehi huruhuru kurī i te kūaha o te rua kūmara²² kātahi ia ka mōhio, kua tae kē a Korokī ki reira. Pō iho anō, ka kite a Tao-whakairo i a Korokī i tērā atu taha o te awa, ka kanga atu ia

¹⁹I te tau 1884, i mua i te kooti whenua Māori, i tū a Piripi Whanatangi, nō Ngāti Korokī ki te whakamārama i te kōrero mō Korokī rāua ko Taowhakairo. E ai ki tāna, He uri a Taowhakairo nō Kauwhata. I āwhinatia hoki a Ngāti Kauwhata e Ngāti Raukawa i tēnei whawhai, me te mea nei, he rerekē tētehi i tētehi. Kāore e kore, he hapū a Ngāti Kauwhata nō Ngāti Raukawa.

²⁰E ai ki a Piripi Whanatangi, ko Maungatautari te ingoa o taua pā, ā, ko Tikapu te ingoa o te pā o Korokī i tērā taha o te awa o Waikato. Tirohia te Waikato Minute Book No.12 p.165.

²¹Nā Piripi Whanatangi i whakapuaki te ingoa o te wahine a Taowhakairo i roto i te kooti i te tau 1884.

²²He rerekē tā Whanatangi whakamārama, ko tāna kē, i pātai ake a Taowhakairo ki tana tama mena i tae mai tētehi tangata i a ia e ngaro ana. Ka whaaki mai tana tama i te āhua o ngā kākahu i mau ai a Korokī i tōna haerenga mai ki te tūtaki i te wahine a Taowhakairo. I mōhio pai a Taowhakairo ko wai hoki te tangata nāna i haere mai, i runga anō i tēnā kōrero.

ki tana whanaunga mō te pororuatanga ki tana wahine. Pukuriri katoa te āhua o Korokī i te rongotanga ake o ngā kōrero. Kāore i roa i muri iho, ka ninihi atu a Korokī i roto i tana waka, ka hoe atu ki ngā iwi o Waikato ki te tono āwhina i ana whanaunga. Ka kōrerohia te kanga a Tao-whakairo ki a ia. Ka rere atu ngā karere, kātahi ka mine mai te huhua o ngā toa tauā, ā, ka haere tika tonu atu ki te pā o Tao-whakairo. I hinga taua pā i te ringa kaha o te ope tauā o Korokī.

Ko te tīmatanga tērā o ngā pakanga a Ngāti Korokī, a Ngāti Hauā me ētehi atu iwi o Waikato ki a Ngāti Raukawa e ai ki tā Vennell i tuhi ai.

Ki tā Roberton, i mate a Ngāti Kauwhata i a Korokī mā, kātahi ka kimi whenua hou a Ngāti Tūkorehe, i te mea, kua tupu te whawhai i waenganui i ngā whanaunga. Ka anga atu rātou ki te rohe o Kirikiriroa. Ka whawhai haere atu te iwi nei, ka raupatuhia ngā whenua. Ka puta mai i konei ngā tama a Korokī; a Hape rāua ko Hauā. Nā Hauā a Ngāti Hauā, ā, kāore e ārikarika ngā kōrero e pā ana ki tērā o ngā hapū me ūna rangatira. Ā kō ake nei tirohia ai te hononga o Ngāti Korokī rāua ko Ngāti Hauā.

Ko te āhua o te noho a ngā tūpuna i ērā wā, me te mea nei he kimi tūrangawaewae te mahi, hei whenua noho mō rātou e kīa ai nō rātou anō tērā wāhanga o te rohe.

E hāngai ana te whakamārama a Ranginui Walker mō te āhua o te hapū ki ūna whakaaro.²³ E ai ki tōna tirohanga, ka nui haere ana tētehi hapū, ka taupatupatu, ka taukumekume ngā whānau ū roto, kātahi ka tūretireti te tū, ka wehe atu ētehi i te hapū nui kia tū hei hapū iti motuhake, hei wehenga

²³Ranginui Walker, Ka Whawhai tonu mātou (Auckland, 1990), p.64.

whānau rānei. Ko tēnei te āhua o te wehewehenga hapū. I te nuinga o te wā, kotahi te iwi nui me te maha o ngā hapū rerekē ū roto.

Mate atu he toa, ara mai rā he toa kia tū hei ngārahu mō tana hapū. Na, ko Raukawa tērā, nāna ko Rereahu, ko Maniapoto, ko Te Ihingārangī, ko Korokī, ko Hape, ko Hauā, me te maha atu anō. He kāwai rangatira. Ka taea te kī he uri katoa ēnei ki runga nei nō te tupuna, nō Raukawa. Otirā, nā ngā āti o Raukawa i tū ai a Ngāti Raukawa. Heoi anō, kua peka atu tēnā hei ūpoko mō tōna ake hapū, me tēnā hei rangatira mō tōna ake hapū, ka mutu, ahakoa he wehewehenga hapū e noho marara ana i runga i te whenua; tē taea te whakawetewete ngā here o te whanaungatanga ki a Raukawa, te tupuna.

Ngāti Maru Me Ngāti Paoa

I te tīmatanga o tērā rau tau, i te whiwhinga pū o Hongi Hika, i tīmata te pakanga haere a te rangatira whawhai nei me tana iwi, a Ngapuhi, ki ngā iwi puta noa i te Ika-a-Māui. Tīmata ake ngā pakanga i Waitematā, i Tāmaki. Ka hinga te pā o Ngāti Paoa i te ringa kaha o Hongi Hika mā.²⁴ Ko Mauinaina te ingoa o tērā pā. Ka rere atu a Ngāti Paoa ki waahi kē. Ka huri atu a Hongi ki te whai atu i a Ngāti Maru i roto i tō rātou pā i Hauraki, ko Te Tōtara te ingoa. Ka whati haere a Ngāti Maru ki tuawhenua, ki roto o Waikato kimi waahi ai hei whakaruruhau. Koinei te nukunga whakarunga mai o Marutūahu ki roto o Waikato.

Arā noa atu ngā pakanga i waenganui i ngā hapū me ngā iwi i aua tau o te rau tau ngahuru mā waru. Ka puta mai te whakataukī nei, ‘ka mate kāinga tahi, ka ora kāinga rua’. Ko tētehi aronga o tēnei kōrero e hāngai ana pea

²⁴Ko te nuinga o ngā kōrero i konei mai i te Waikato Minute Book No.12 pp.68-74 . He kōrero hoki nā Ngāti Raukawa i hora i mua i te aroaro o te kooti i te tau 1884 mō ngā whenua o Maungatautari.

ki te āhua o te pakanga. Nō te matenga o tētehi kāinga, kua noho whenua-kore te hapū, kua kimi haere i tētehi atu waahi hei kāinga rua mō rātou. Ko ngā raruraru i puta mai i tēnā mahi, ka tupu mai te whakataetae mō te whenua, me tōna mutunga ake, nā te pakanga anō i whakatau ai ko wai te toa.

E ai ki ngā kōrero ā ngā tāngata whai takunga ki te whenua i puta i te kooti whenua Māori²⁵, kāore i ārikarika ngā pakanga hapū i aua wā.

Ki tā te nuinga o ngā kaikōrero i roto i te ripoata a James Mackay ki te kāwanatanga, nō Ngāti Raukawa ngā whenua o Maungatautari i mua. I a rātou te mana o aua whenua rā, mai i te wā o Whaita mā, tae atu ki tō rātou wehenga atu ki te tonga.

Nō te pakanga haeretanga a Hongi Hika me ana matā whakaheke toto, i pā kaha mai te mate ki ngā iwi o Hauraki i hinga ai i tōna kaha. Ko Ngāti Maru ērā i rere mai ai i ū rātou whenua, ā, tae atu ai ki Maungatautari. Ko Ngāti Paoa hoki ērā i rere mai ai i ū rātou kāinga i tō rātou wehi ki te tangata mau pū nei.

Ka uru mai a Ngāti Maru mā ki te rohe o Maungatautari, ā, he pakanga anō te mahi, heoi anō he rerekē ngā rōpū whawhai me ngā momo kaupapa i noho ai hei pūtake mō ērā whawhai, arā he ngakinga mate, he whakataetae whenua, he aha rawa rānei.

Ka whawhai atu a Ngāti Maru ki a Ngāti Raukawa i Te Kōpua²⁶. Ka hinga ko Ngāti Raukawa, ā, i kīa ai, nā konā i heke atu ai a Ngāti Raukawa ki

²⁵Te Ripoata nā James Mackay, i roto i te 'New Zealand Gazette', Pipiri, 1873.

²⁶He pā tēnei. Waikato Minute Book No.13 p.72.

Kāpiti.²⁷ E kīa hoki ana, i haere kē a Ngāti Raukawa ki te tonga i runga anō i te tono a Te Rauparaha kia haere a Ngāti Raukawa me Ngāti Kauwhata hei toa whawhai mōna.²⁸ 1829 te tau i heke pērā atu ai a Ngāti Raukawa ki Ōtaki.²⁹

Ahakoa he aha te take i heke atu ai tērā o ngā iwi, e mōhiotia whānuitia ana, i haere atu te rahi o rātou ki te tonga, ā, i mahue iho mai ko ngā whenua i nohoia ai e rātou i ngā tahataha o Maungatautari.

Nā ngā iwi o Hauraki ngā whārua o aua whenua i whakakīkī, i noho, hei kāinga hou mō rātou. Ka nohoia e Ngāti Maru ngā pā, ko Ngātokoi rāua ko Haowhenua, ā, i nohoia e Ngāti Paoa a Kaipaka (e tata ana ki Maungākawa)³⁰. Kāore e kore he noho tūtakarerewa te noho a ngā iwi o Hauraki i runga i ngā whenua o te rohe o Maungatautari, otirā, he iwi anō e noho ana i taua rohe i taua wā, arā ko Ngāti Hauā, ko Ngāti Korokī, Ko Ngāti Kahukura me ētehi atu kārangatanga hapū anō ka āta whakarārangihia ā kō ake nei. Ka haere tonu ngā pakanga i waenganui i a Ngāti Maru me Ngāti Hauā, ā tae rā anō ki te pakanga nui o Taumatawīwī i te tau 1830.³¹

Taumatawīwī

Kotahi mano, waru rau, toru tekau te tau, kua āta noho a Ngāti Maru mā i ētehi wāhangā o Maungatautari, otirā, ko te pā nunui, ko Hao-whenua i tū ai i ngā parenga o te awa o Waikato (e tata ana ki te waahi e tū ana a Kēmureti ināianei). I whakarauika mai a Ngāti Paoa me Ngāti Tamaterā

²⁷Te Ripoata nā James Mackay, p.15.

²⁸Steven Oliver, "Te Rauparaha" i roto i The Dictionary of New Zealand Biography Vol 1, (Wellington, 1990), p.506.

²⁹Eric Beer & Alwyn Gascoigne, Plough of the Pakeha, (Cambridge,1975),p.4.

³⁰Waikato Minute Book No.13 p.72.

³¹Phillips,pp.163-170.

hei hoa whawhai mō ō rātou whanaunga i te rongotanga ake, tērā a Te Waharoa e haere mai nā i Kawehītiki.

Ka takatū ake a Te Waharoa me tana iwi kia haere ki Maungatautari. I a rātou e takatū ake ana, i te pēnā anō hoki a Waikato, a Maniapoto, me Ngāi-te-rangi (i runga i te tono a Te Waharoa kia haere rātou ki te whakarahi ake i te ope tauā). Nā runga anō i te mōhio o Te Waharoa, me tae tuatahi atu ia ka tika, kāore ia i whanga mai kia tae mai ngā whanaunga e haere mai ana ki te āwhina. Ka whakatika atu ia ki Te Tiki o Te Ihingārangi, ka whakaritea e ia te huarahi e taea ai te whakahinga i a Ngāti Maru. E ai ki ngā kōrero kua tūhia mō te pakanga nei, he maha noa atu ngā toa a Ngāti Maru i ā Te Waharoa³², heoi anō ka ū tonu a Te Waharoa ki tōna whakaaro kia whawhai atu tae noa ki te mutunga. Ka tū te pakanga ki Taumatawīwī, he waahi kāore e tino tawhiti atu ana i te pā o Hao-whenua, i tū i ngā wā o mua i ngā tahataha tuaraki o Maungatautari.

Nō te huakitanga ake o Te Waharoa me ana tauā, i reira ngā iwi o Hauraki e tauwhanga atu ana. I whai hua ngā whakaritenga o Te Waharoa. Ahakoa tana iti, i kaha tonu tō rātou kōkiri atu. I hinga te tini o ngā toa a Ngāti Maru mā, ā, kāore i pērā rawa te rahi o ngā toa ā Ngāti Hauā mā i hinga. Heoi anō, nā te pōhēhē, nā te mānukanuka rānei o Te Waharoa, i tohutohuhia ai e ia kia āta tahuna ngā ika-takoto-a-tiki i hinga ai i roto i te pakanga kei riro i a Ngāti Maru hei hāpopo mā rātou ao ake i te rā. I tahuna ngā tūpāpaku nei i runga i ētehi kōhatu i tū tata ai ki te pūaha o te wai o Hauoira, e rere atu ana ki roto i te awa o Waikato.³³ Ka ao te rā, ā, ka tau te rongo i waenganui i ngā iwi, ka tukua ngā pū me ngā toki; ka whakaaetia te hoki atu o Ngāti Maru mā ki ō rātou ake whenua i Hauraki.

³²Phillips,p.167.

³³Kua hunaia te waahi i tū ai aua kōhatu ināianei. Heoi anō he waahi tapu tonu tērā nō Ngāti Korokī tae noa ki ēnei rā. Kua whakatūria tētehi whakamaharatanga ki ngā toa i hinga ai i te pakanga o Taumatawīwī. Ka tū te whakamaharatanga nei ki te taha o te awa o Karapiro,arā i te *Karapiro Domain*.

Noho tonu iho mai a Ngāti Hauā mā i runga i ngā whenua i nohoia ai e ngā iwi o Hauraki i mua.

I tū tētehi tupuna ki mua i te Kooti Whenua Māori i tērā rau tau, ki te āta whakarāpopoto i tāna i mōhio ai mō ngā āhuatanga i aua wā. Nāku anō i tiki atu āna kōrero hei whakaata ake i tō tētehi Māori tirohanga ki tēnei kaupapa. Me te mōhio anō hoki, me uaua kē ka kitea te tirohanga o te Māori i roto i ngā pukapuka hītori o te wā. Heoi anō, anei e whai ake nei ngā whakamāori o ana kōrero.

--Nō Ngātikoroki ahau; he take tāku ki te whenua nei; Nō Ngātiraukawa ēnei whenua i mua; i whawhai mai a Ngātipaoa me ngā iwi o Hauraki ki a mātou, ki a Ngātiraukawa hoki; kātahi ka whakarērea e mātou ō mātou whenua i Horotiu, ka riro i a Ngātipaoa; ka rere atu mātou ki Rangiaowhia, ki a Maungākawa hoki ka rere atu a Ngātiraukawa ki Wharepūhunga; i peka mai au i Rangiaowhia ki Maungākawa; ka peka atu a Ngātiraukawa ki Te Whaotu [Waotū]; ka whai atu a Ngātimaru me Ngātipaoa i a Ngātiraukawa, ka patua a Te Whatakaraka rāua ko Te Hereara; Na, ka wehe atu a Ngātiraukawa ki Kāpiti. Ka riro te mana o te whenua i a Ngāti Maru me ngā hapū o Hauraki; i muri o te wehenga atu a Ngātiraukawa, ka whawhai a Ngātimaru, a Ngātipaoa hoki ki a mātou; ka rua ā mātou matenga i a rātou; ka wehe atu a Ngātipaoa i Horotiu, i riro i a rātou te whenua i Maungatautari, kātahi rātou ka huaki mai ki a mātou i Maungākawa, ā, nā mātou i toa; i hoki mai anō rātou, ka patua ētehi o mātou e noho ana i Horotiu; nō muri iho, ka huaki anō mātou, ka patua hoki rātou e mātou. I muri i tēnā, ka hono mai a Te Waharoa, kātahi ka pakanga mātou ki a Ngātimaru i Taumatawīwī; i ārahina atu a Ngātimaru me Ngātipaoa ki Hauraki; ka whakahoki mai te mana o te whenua ki a

mātou, arā, ō mātou whenua i Horotiu, me ngā whenua o Ngātiraukawa i Maungatautari, ā, mai i tērā wā kua mau i a mātou, arā, i a Ngātikorokī me Ngātihauā, te mana o aua whenua, tae noa mai ki tēnei wā. I ngā wā o mua, i tonoa atu te karere e Te Waharoa mā ki a Ngātiraukawa i Kāpiti kia hoki mai rātou ki Maungatautari. Ko tā rātou urupare ko tēnei, ‘hē aha te ngako o te oneone kia hoki mai a Ngātiraukawa?’ Waihoki, kāore rātou i hoki mai.’³⁴

He rahi tonu anō hoki ngā hapū i toa ai i te pakanga o Taumatawīwī, kaua ko Ngāti Hauā anahe. I āta whakahauahuatia e ngā kaitono ki te Kooti Whenua ētehi atu ingoa o ngā hapū i whakatāruna ai i ngā hapū nunui o Ngāti Hauā me Ngāti Korokī. I te pakanga o Taumatawīwī, ki tā Piripi Whanatangi³⁵ ko ēnei e whai ake nei ngā hapū tautoko i a Te Waharoa me Ngāti Hauā...

...ko Ngāti Korokī, ko Ngāti Horua [Hourua], ko Te Ruarangi, ko Ngāti Werewere, ko Ngāti Rangi, ko Ngāti Kāwhaki, ko Ngāti Waikare, ko Ngāti Wairere, ko Ngāti Huakatoa, ko Ngāti Waihoro, ko Ngāti Whare, ko Ngāti Pūkauwae, ko Ngāti Hape.

Nō muri iho mai o te pakanga o Taumatawīwī, i hoki atu ai ētehi o ngā iwi tautoko ki ū rātou ake whenua. I hoki atu ngā iwi nō Kawehītiki ki tō rātou kāinga; me ērā iwi i haere mai i Ōtawhao; tae atu ki ngā iwi o Matamata. E ai tonu rā ki a Piripi Whanatangi nō Ngāti Korokī, i riro i ngā hapū kei raro iho nei te mana o te whenua i Maungatautari nō muri mai i te pakanga i Taumatawīwī;

³⁴Te Ripoata nā James Mackay, p.15.

³⁵Waikato Minute Book No.13, p.168.

‘Ngāti Korokī me ūna hapū i raro i a Te Momo me Tīreni Te Hura; Ngāti Werewere (wāhanga o Ngāti Kahukura); Ngāti Weroa [Ueroa] me Ngāti Hourua.’³⁶

Ka kitea anō hoki he taituarā ki ngā kōrero ū runga nei i roto i ngā kōrero a ētehi atu kaitono ki te Kooti Whenua i taua wā anō. I whakarārangihia ngā hapū whai takunga ki ngā whenua o Maungatautari, arā, ‘ko Ngāti Huakatoa (wāhanga o Ngāti Korokī), ko Ngāti Whara, ko Ngāti Waihoro, ko Ngāti Ruru, ko Ngāti Kahukura (whanaunga o Ngāti Korokī), ko Ngāti Hārua [Hourua], ko Ngāti Hura, ko Ngāti Pari, Te Ruarangi.³⁷ Ka whai māramatanga anō te kaipānui o ngā rārangi hapū nei, mō te āhua o te noho-ā-hapū me ngā momo hononga-ā-hapū i āwhina ai tētehi i tētehi.

Tē taea hoki te whakahē te hononga o ngā hapū nunui, o Ngāti Hauā, o Ngāti Korokī, me Ngāti Raukawa. Nā te tupuna, nā Raukawa tonu ngā tātai whakaheke i tuitui, i hono. Waihoki, mena ka tirohia te mapi tuarua e tohu ana i te rohe o Tainui me ngā hapū ū roto, ka kitea te pātatanga-ā-whenua o ēnei iwi e toru, o Ngāti Raukawa, o Ngāti Korokī me Ngāti Hauā e karapoti ana i te maunga kārangaranga o Maungatautari.

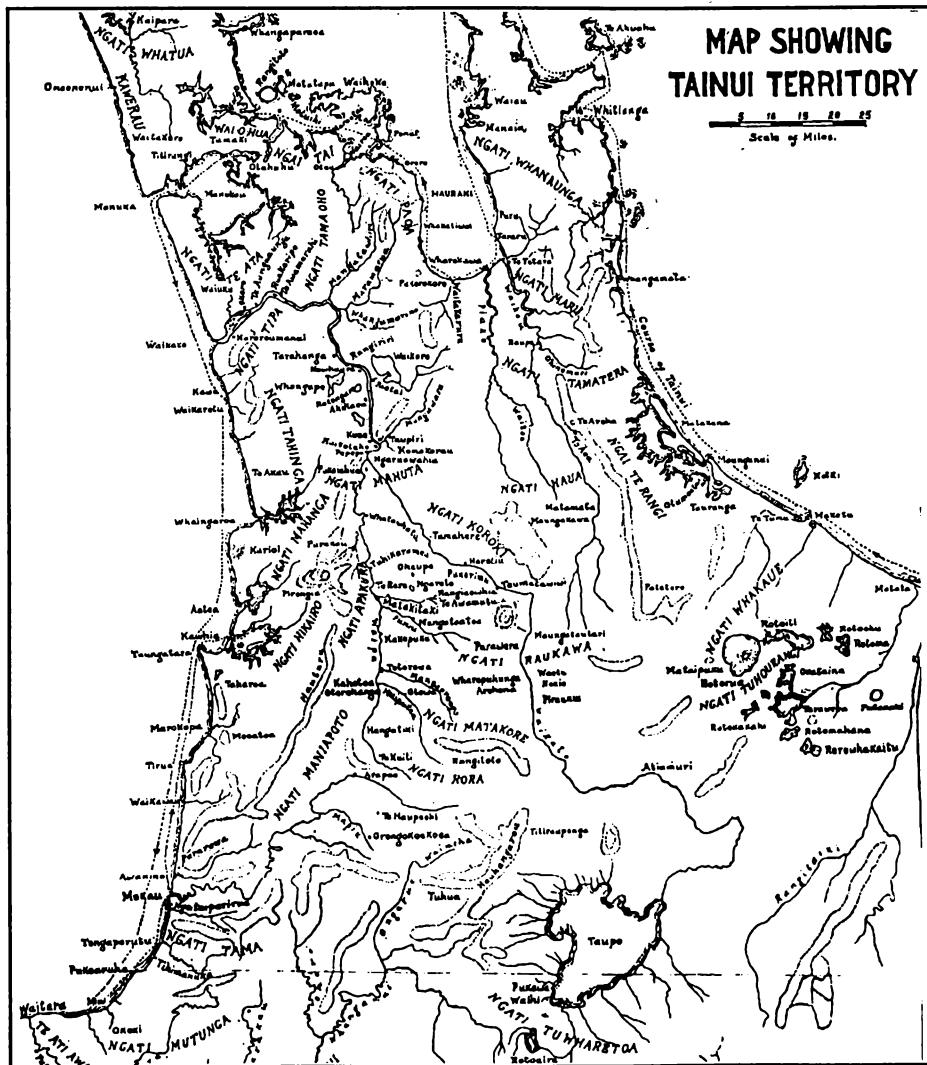
Kua ara ake te ingoa o Ngāti Korokī i ngā kōrero mō Taumatawīwī me ngā whenua o te rohe o Maungatautari e nohoia tonutia ana e Ngāti Korokī-Kahukura. Ko te pātai tōtika i tēnei wā, i ahu pēwhea mai a Ngāti Korokī? Ka hoki ake anō ki ngā whakapapa ki te rapu māramatanga mō te take nei. He uri a Korokī nā Tūkorehe i tētehi taha, he uri hoki nā Te Ihingārangi i tētehi taha. Kua kīa kētia, nō Ngāti Tūkorehe a Korokī (i roto i te kōrero mō rāua ko Tao-whakairo). I moe a Korokī i a Te Kāhurere, ka puta ko Waihekerangi, ko Ruru, ko Maingako. Na, e ai ki tētehi o ū mātou

³⁶Waikato Minute Book No.13, p.168.

³⁷Waikato Minute Book No.13, p.168.

kaumātua, ki a Te Kaapo Clark, ko Ngāti Korokī tērā. Ka hāngai anō te kōrero, ‘ko ngā āti o Korokī’ ērā.

Ka moe wahine anō a Korokī, ka moe i a Tumataura (te teina o Te Kāhurere), kātahi ka puta mai ko Hape rāua ko Hauā. Na, ko ngā tīmatanga ērā o Ngāti Hauā i raro i a Hauā, ā, i peka atu a Hape i raro i te kārangatanga o Ngāti Raukawa. Koinei anō te hononga o ngā toto o ngā paratau a Korokī.

Mapi 2: Ngā Hapū o Tainui - Mai i te pukapuka, 'Tainui', nā Leslie Kelly.

Te Urunga Mai O Tauiwi

Kua tae tātou ki te tau 1834. Ko te tau urunga mai tērā o te tangata kauwhau i te rongopai, a Reverend Alfred Brown ki te rohe o Maungatautari. I roto i ngā tau 1834 ki 1849, rite tonu te haere atu a Brown ki waenganui i ngā Māori e noho ana i roto i ū rātou kāinga i Maungatautari. E ai ki ngā tuhinga a te Pīhopa Selwyn³⁸, he maha anō ngā mahi ahu whenua a ngā Māori i Maungatautari i ngā tau i torotoro haere ai ia i te rohe. I kitea e ia ngā maara rīwai, maara wīti hoki ā rātou, he kararehe, he poaka hoki i reira hei hokohoko atu mā rātou.

Ko Wharetūrere tētehi o ngā kāinga tino nui o Ngāti Korokī i ngā tau o waenganui o tērā rau tau. I whakatūria e Reverend Brown tētehi whare karakia i reira. I te tau 1857, i reira tētehi waahi pupuru kararehe pēnei i ngā kau me ngā hipi; he mīra, he parau me ngā kāta; he whare karakia me te maha hoki o ngā māra wīti.³⁹ I te wā i a Tioriori, he rangatira nō Ngāti Korokī, i tū tētehi whare kooti hoki i reira. I whakatūria a Tioriori hei kaiwhakawā e te Kaiwhakawā Matua, e F.D Fenton. Ko tā Tioriori mahi i aua wā, he āta whakaū i ngā ture a te Kooti Pākehā ki roto i te rohe o Maungatautari.⁴⁰

Ko Reverend John Morgan tētehi atu minita o te hāhi Mihingare i tae mai ai ki te rohe o Maungatautari. Pērā tahi i a Brown, i horahia te rongopai e Morgan i roto i te rohe. Atu i ērā akoranga āna e pā ana ki te Paipera, i whakaakona hoki ngā iwi e ia ki te whakatupu wīti.

³⁸George Selwyn, 'Letters from Bishop Selwyn' i roto i Early Travellers in New Zealand, (ed) Nancy Taylor, (London, 1959), p.85.

³⁹C W Vennell, Brown and the Elms (Tauranga, 1984) .p.70.

⁴⁰Alan Ward, A Show of Justice, (Auckland, 1973), p .105.

E rua tahi ngā mīra paura paraoa i roto i te rohe i nohoia ai e Ngāti Korokī, i te rohe o Maungatautari. I whakatūria te tuatahi i te tau 1846, ā, nā te kaha o te whakatupu wīti a Ngāti Koroki, i ara ake tētehi anō i te tau 1852.⁴¹ Kua tau te noho a Ngāti Koroki i runga i ngā whenua i taua wā.

Nō te hainatanga o te Tiriti o Waitangi i te tau 1840, i tīmata ai te urutomo mai a Tauwi ki runga ki ngā whenua. I hua mai i reira te noho tahi a ngā iwi e rua, ahakoa ngā piki me ngā heke o ngā rerenga kētanga o ngā tirohangā me ngā whakaaro. Ko ngā Pākehā tuatahi, (atu i ngā Mihingare) ki te uru mai ki roto i te rohe o Maungatautari, ko te whānau Shepperd. He kaihokohoko rāua.

I te tau 1856, i whakatūria e rāua tētehi toa hokohoko e tata ana ki Wharetūrere hei whakataetae atu i te tā Billy Barlow i Pukekura.⁴² Kua waihotia mai e Mrs Shepperd āna tuhinga rātaka hei matapihi mā te hunga pānui, ki ngā āhuatanga i kitea ai e ūna ake whatu, i a rāua ko tana hoa e haereere haere ana i waenganui i ngā Māori i tērā rau tau.

“We eventually stopped at a village on the northern slopes of Maungatautari called Te Were a te Atua [cit]...Two miles further on was our settlement Whare Turiri [cit], after the Court House erected nearby...we reached Whare Turiri where our house was to be built. It was quite a large village with Court House and a small empty store, both belonging to the native magistrate, Te Ori Ori. [cit] His nephew Pauka, met us and shaking us firmly by the hand, welcomed us in good English to Maungatautari. He was a splendid specimen of the native gentleman and from the time we first met, until his death, proved a most faithful and steadfast friend.⁴³

⁴¹Beer & Gascoigne, p.31.

⁴²Beer & Gascoigne, pp.22-23.

⁴³Beer & Gascoigne, p.28.

I roto i āna tuhinga kōrero ka kawea whakamurihia te tangata ki ngā tau i tūtātaki tuatahi ai te ‘miro mā’ me te ‘miro pango’. Kua tū kē a Pōtatau hei Kīngi i te tau 1858 hei pou herenga iwi, hei puru whakakore i te maringitanga o te toto i waenganui i ngā hapū, hei ūpoko whakakotahi hoki i ngā iwi o te motu.⁴⁴

I noho tahi te whānau Shepperd ki ngā Māori o Maungatautari, tae noa ki te tau 1859. E ai ki a Mrs Shepperd, nāwai rā ka manawa wera haere te āhua o ngā Māori i aua tau i tō rātou rongotanga ake mō ngā āhuatanga e pupū ake ana i Taranaki. Ka taetae mai ngā karere me ngā kōrero mō te kino o te kāwanatanga, me ngā mahi a ngā Pākehā. Otirā, kāore i roa i muri iho, ka nuku anō te whānau Pākehā nei ki Waiuku hokohoko ai.⁴⁵

Koia anō i manawa wera ai te āhua o ngā Māori i aua wā, i te mea, i muri tata iho mai i tērā tau, ka whakawhititi mai te ope tauā a te Kāwanatanga i ārahina ai e General Cameron, ki Mangatāwhiri. Koia tērā te tīmatanga o ngā pakanga i roto i te rohe o Waikato whānui.

‘Ki tā te hunga manene, he whenua, he moni. Heoi anō, ki tā te Māori, he whenua, he ora.’⁴⁶ Kua āta whakatakotoria e Belich i roto i āna tuhinga, ngā whakamārama e hāngai ana ki ngā pakanga i Aotearoa i tērā rau tau. Ki tāna, ehara i te mea mō te whenua anahe te take i whakawhititi mai ai ngā tauā i raro i a Lieutenant-General Duncan Cameron.⁴⁷ Hāunga anō te hiahia kia nohoia ngā whenua o te riu o Waikato, e whakapae ana ia, he hiahia hoki nō rātou kia whakaūngia te mana motuhake a te Kuini o Ingarangi ki runga i te whenua o Aotearoa; tae atu hoki ki te hiahia kia

⁴⁴Kelly, p.430.

⁴⁵Beer & Gascoigne,pp.27-34.

⁴⁶Beer & Gascoigne,p.37.

⁴⁷James Belich, The New Zealand Wars, (Auckland University Press, 1986), pp.119-125.

whakaūngia ngā ture whakahaere i ahu mai i Ingarangi; me te hiahia hoki kia uru mai te kaneketanga-ā-iwi⁴⁸ a te Pākehā ki runga i a Ngāi Māori.

I konei, ka tīkina atu ai e ahau ētehi wāhanga o te haka i titoa ai e Tīmoti Kāretu e kīa nei, ko ‘Te Muru Whenua’⁴⁹ hei whakaataata i ngā kōrero mō ngā pakanga whenua i tū ai i roto i te rohe e tū nei te whare wānanga ināianei.

“...1863 te tau

Hōngongoi te marama

Whakawhiti mai te ope taua a te Kāwana o te Pākehā

I Mangatāwhiri pokopoko mai ana taku rohe, ki Waikato e

Ki te aha? Ki te raupatu, ki te muru i aku whenua e

Ngangahu ana rā te kaupapa i pēnei ai

Nā te pōkahu, ka tahi

Ko tāku he whakatumatuma, he whakapātari i te iwi o Tāmaki-makau-rau

Nā te hao, ka rua

I ngā whenua haumako o te riu ki Waikato

Nā te kōpeka, ka toru

Whakamanatia ana ngā ture e māmā ai te riro o te whenua i te hunga kiritea e...⁵⁰

Rere ana te matā, rere ana te toto i Rangiriri, i Ngāruawāhia, i Rangiaohia ...

Ōrākau te pae o te riri i pepehatia ai te kōrero...ka whawhai tonu mātou, ake! ake! ake!...

Kei waenga tonu i a Waikato me te ao Pākehā

Ko te raupatu, ko te pakanga, ko te whakaheke toto

He awa nui e tārera tonu ana

Me uaua ka karapīpiti..."

⁴⁸E ai ki tā Ngata punakupu, ko te *Civilisation* tēnei.

⁴⁹Tīmoti Kāretu, “Ngā Waiata me ngā Haka a te Kapa Haka o Te Whare Wānanga o Waikato” (1993), p.35.

⁵⁰Tērā pea e kōrerohia ana te ture whenua i whakamanatia ai i te tau 1862 hei whakamana i te tū a te Kooti Whenua Māori. Nā tērā ture hoki i whakarerekē ake ai i ngā tikanga e pā ana ki te tuku whenua, me te mana whenua.

Heoi anō, i te hinganga i ngā pakanga ō runga, ka rere atu ngā Māori ki te tonga, ki te whakahuihui anō i a rātou. I haere ētehi ki Maungatautari (ko ērā pea o Ngāti Hauā me Ngāti Raukawa⁵¹), ki te whakatū pā i Te Tiki a Te Ihingārangi. E ai ki ngā kōrero⁵², i whakatūria e Ngāti Korokī tētehi pā i Wharetūrere me tētehi atu ki waenganui i ērā tokorua. Ko Porewa te ingoa o tēnā pā. I whakahokia e Wiremu Tamehana a Ngāti Hauā ki Pēria, ā, ka korara haere a Ngāti Korokī ki te tonga, ki roto rānei i te puihi, ki reira huna ai i ngā tauā i tae mai ai ki raro iho i Te Tiki'. Kāore i roa i muri mai, i mutu ngā whawhai i roto i te rohe, i te hokitanga ake o ngā tauā ki Tāmaki, ka hoki ake anō a Ngāti Korokī ki runga ki ngā whenua i waho atu o te raina aukati.

I te tau 1864, i raupatungia te 1,202,172 eka i te rohe o Waikato. Mena ka tirohia te mapi 3, ka tohua ngā whenua i whakawehea ai e te raina aukati, ka kitea ngā kāinga me ngā pā o Ngāti Korokī mā. Ko Te Wera a te Atua tētehi kāore i ngaro. Nō reira, ka nohoia anōtia tērā o ngā kāinga e ngā iwi o Ngāti Korokī. Ka tū ake anō he kāinga hou i Tīoriori, i Taane hoki.⁵³

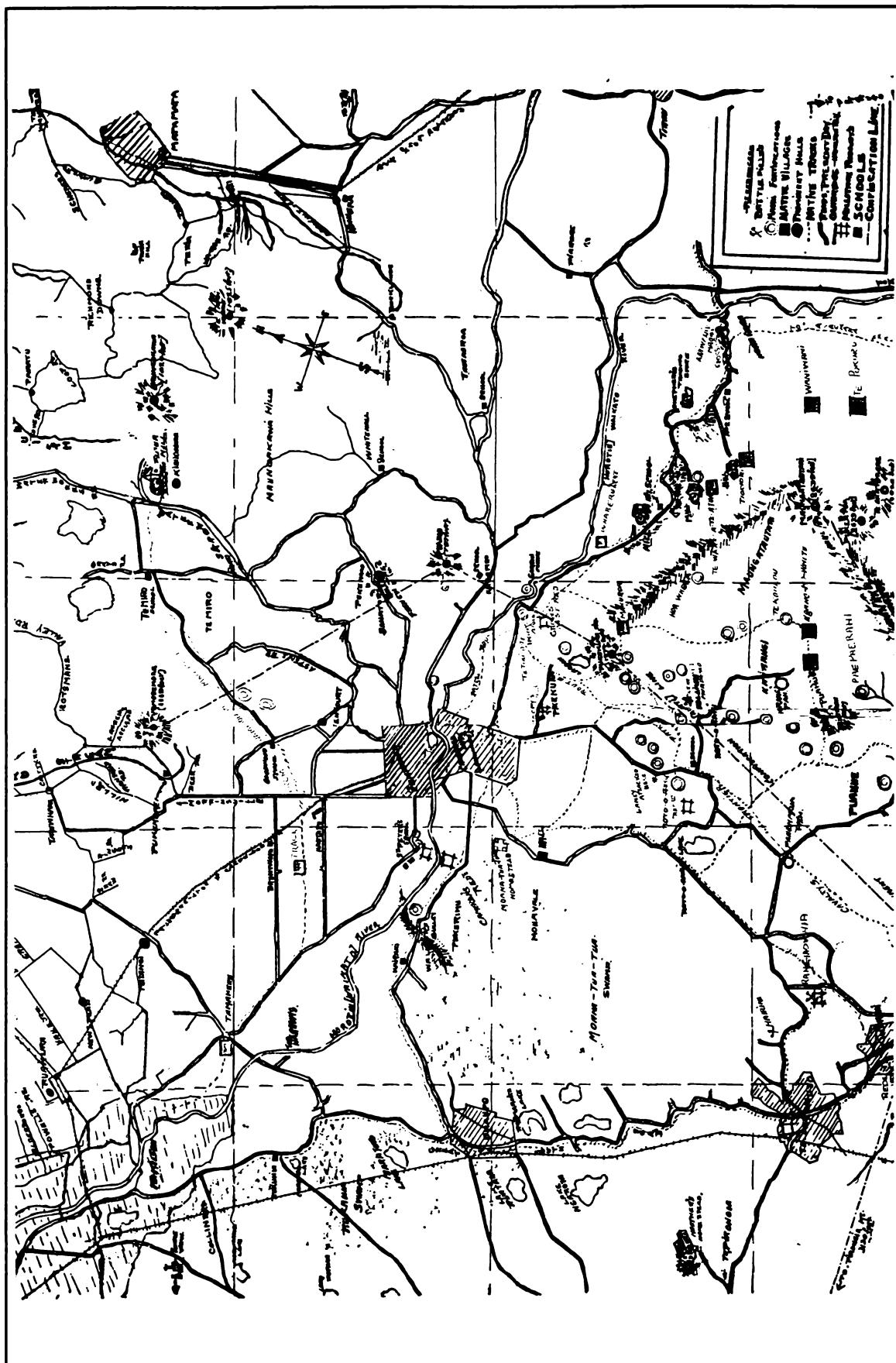
I mate a Tīoriori i te tau 1867, i muri mai i ngā pakanga o te rohe. He maha tonu ūna whenua i riro atu i te raupatu.

⁵¹Belich, p.175.

⁵²Clark/Tairi, 'Te Ihingārangi', p.12.

⁵³Clark/Tairi, 'Te Ihingārangi', p.12.

Mapi 3: Te Raina Aukati (kei roto i tā Beer & Gascoigne, ‘Plough of the Pakeha’)

I tīmata i ērā tau te wehenga o ngā whenua i toe mai ai i muri i ngā pakanga a te Karauna ki ngā Māori i roto i te rohe o Waikato. Heoi anō, kāore i roa, ka tae mai ngā tono a Tauiwi kia hokona ngā whenua i mau tonu ai i ngā hapū i Maungatautari. E ai ki ngā tuhinga ū roto i tā Beer rāua ko Gascoigne, i te tau 1873, i hokona e Maclean & Co. te 8,000 eka mai i ngā Māori o Maungatautari.

He maramara whenua noa iho i toe mai i muri mai i te raupatu, i te hoko, i te tango rānei hei utu mō te tangata rūri i te whenua.⁵⁴ Ko Tīoriori, ko Taane, ko Te Wera a te Atua, ko Wharepapa ētehi o ngā papakāinga i mau tonu ai i ngā tūpuna o te wā.⁵⁵

I roto i ngā tau 1870 - 1890, i āta kōrerotia ngā take whenua i roto i ngā hui Māori. I tū ētehi o aua hui i Maungatautari tonu i te tau 1875, ā, i tae ake a Tāwhiao ki te whakaputa kōrero ki te iwi.⁵⁶

Ngā Poropiti Māori

Kāore i tino rerekē ake te āhua ki ngā iwi Māori huri noa i te motu i muri mai i te urutomo mai a Tauiwi, me ngā pakanga whenua i whai mai. Heoi anō, ko ngā tau ērā o te whakaaraaratanga ake o ngā Poropiti Māori, hei whakaora i ngā mātānawe o te whenua, i ngā mamae o te wairua, i te pōuri o te ngākau me te hinengaro hoki o Ngāi Māori e noho pōuri ana i te ngarotanga atu o te whenua.

⁵⁴I riro i a D. Stubbing ētehi wehenga whenua motuhake (290 eka te nui o tētehi) hei utu i āna mahi rūri. Tirohia ngā pukapuka mēneti a Wilson, he kaiwhakawā i te Kooti Whenua Māori. Wilson's Minute Book No.3,pp.1-2, 4.

⁵⁵Clark/Tairi, 'Te Ihingārangī', p.15.

⁵⁶Beer & Gascoigne, p.177.

I rerekē haere te āhua o tā te iwi noho i runga i ngā whenua. Ka whakarauika mai ngā iwi ki raro i te maru o ngā momo rangatira, poropiti rānei hei kimi i te oranga tinana me te oranga wairua. Ko Te Ua Haumeene, Ko Te Whiti rāua ko Tohu Kākahi ērā i Taranaki, ko Kīngi Tāwhiao tērā e hurihuri haere ana i roto i te rohe pōtae; ko Te Kooti hoki tērā; me te maha atu anō hoki.

Ka puta mai a Tāwhiao i te rohe pōtae i te tau 1881 kia hīkoitia ai e ia ngā whenua, kia tangihia ai ngā waahi tapu i riro i a Tauiwi. Kāore hoki ūna kāinga tūturu, pūmau rānei i tērā wā, nō reira, ko tāna, he noho atu ki tētehi waahi mō te wā poto, kātahi ka nuku haere ki tētehi atu kāinga anō, noho ai. Ko Maungatautari tētehi o ngā waahi i nohoia ai e ia i ērā wā.⁵⁷

Ki taku titiro, i tīmata te huri atu o ngā iwi Māori ki ngā poropiti ki te kimi oranga i reira mō ngā mamae katoa i pā kaha mai ki a rātou i ngā tau i muri tata tonu mai o te urutomo mai o Tauiwi. Ka toro atu ngā ngākau ki ngā amorangi, kia manaakitia ai te iwi i raro i ngā parihau o te Atua.

He kimi huarahi te mahi, e taea ai e te iwi te noho pai i runga i te whenua. Ko te hononga ki te whenua he mea hōhonu tonu, nō reira, i te wewetetanga o ērā hononga, i rite tonu pea ki te wewetetanga o te whaea me tana pēpē.

Ko tā ngā poropiti i whai ai, ko ngā huarahi e ora ai ngā iwi. He oranga wairua i puta i te ū ki ngā momo karakia whakapakari, whakakotahi. He oranga tinana i puta i te whakakotahitanga o ngā iwi. He oranga ngākau i puta i te kānapatanga o ngā whetū o te pae tawhiti, o te ao mārama i manakohia ai e ngā iwi. Heoi anō tā te poropiti, he rapu huarahi e

⁵⁷Michael King, *Te Puea* (Auckland, 1977) 3rd Edition, p.28.

whakawhiti atu ai te iwi mai i te pōuri ki te māramatanga, mai i te māuiui ki te ora, mai i te mararatanga ki te kotahitanga.

Ahakoa he rerekē tā tēnā huarahi, tā tēnā huarahi ki ēnei whāinga i runga nei, ki ahau noa nei, he rite tonu te wawata, te tōmina kia puta te iwi ki te whei ao, ki te ao mārama.

TE KĀKANO

Ko te pae tawhiti e whāia ana e ngā iwi, te āhua nei, ko te pakaritanga o te tū i roto i te ao. Heoi anō, ko te tino rangatiratanga anō hoki rā. He uaua te tū pakari o te iwi me ka marara te āhua o te noho. Kua kore hoki te rākau e tupu me ka whati atu ngā peka. Me honō anō ki te kaupapa ka tika. Kia tū pakari anō ai te iwi i runga i ū rātou whenua, me whakakotahi i ngā iwi, me whakakotahi i ngā whakaaro. Kei roto i te wāhanga nei, ka kitea ngā āhuatanga whakakotahi i te iwi e noho marara ana i runga i ngā whenua o Maungatautari.

Ko tētehi āhuatanga i rerekē haere i ngā tau i muri mai o te whakatakotoranga o te raina aukati, me te whakatūtanga o te Kooti Whenua Māori, ko te āhua o te noho a te iwi i runga i ngā whenua i toe mai ai ki a rātou.

I te tau 1892, i kitea e tētehi kaituhi Pākehā mō te nūpepa, ‘*Waikato Times*’ te āhua o te noho a ngā iwi i runga i ngā papakāinga Māori i ngā tūpaki o Maungatautari. Ki tāna, e whakarērea ana ngā āhuatanga noho tahi o mua, ka mahue iho ngā āhuatanga whakatupu kai mō te katoa, ā, ka huri ngā momo whānau i roto i te hapū ki te whakatupu kai mā rātou anō.⁵⁸

Ka ara ake ngā papakāinga whānau ki roto i te rohe i ngā tau tīmatanga o tēnei rau tau tae noa mai ki te hangatanga o ngā marae tūturu e tū nei ināianei.

I roto i ngā kōrero-ā-nehe kua tuku iho mai i roto i ngā kōrero kaumātua, ka kitea te maha o ngā ingoa papakāinga me ngā marae, me ngā pāmu hoki

⁵⁸Beryl Judd, Shadows Beneath the Mountain, (Cambridge, 1986), p.7.

i nohoia ai e ngā tūpuna i te wā i a rātou. He uaua te kimi tau i āta nohoia ai ērā waahi, heoi anō, mā te whakapapa pea e homai māramatanga mō te reanga o ngā momo tūpuna ka whakahuatia ki raro iho nei.

Ko te nuinga o ngā kōrero i roto i tēnei wāhanga e whai ake nei, i ahu mai i te puna mahara o ngā kaumātua. Koia tērā te uauatanga o te kimi i ngā tau tōtika i tū ai ngā papakāinga ka kōrerohia. He waimarie kua whiwhi ingoa tūpuna i te taha o ētehi o ngā papakāinga e whakamārama mai ai ko wai mā i noho ai i reira i ngā wā o mua.

I roto i ngā tau i whawhai ai ngā iwi Māori ki a rātou anō, i nohoia ētehi pā-tūwatawata hei pare atu i ngā tauā. I roto anō hoki i ngā tau i whawhai ai ngā iwi Māori ki ngā ope tauā a te Kāwana, ko Te Tīki o Te Ihingārangi tētehi pā pērā. Ko Wharetūrere hoki te ingoa o tētehi marae i te wā i a Reverend Brown e tāwhio haere ana i te rohe. He papakāinga i reira, he whare kooti, he whare karakia anō hoki. I te wā i muri tata mai o te pakanga i roto i te rohe o Waikato, i whakatika atu ētehi o ngā iwi o Maungatautari ki roto i te puihi, ki te tonga rā anō rānei, huna ai i ngā whawhai. Ko ngā kāinga i nohoia ai e rātou, e Tīoriori hoki i tōna wā, i whakakorehia e ngā ope tauā a te Kāwana. Ka hinga ko Wharetūrere me Pōrewa (he kāinga anō nō Tīoriori, i whakatūria ai i ērā wā).

I āhua tau anō te puehu i tutū ai i ngā pakanga, i te mutunga o te noho takatū a ngā ope a Cameron i roto i te rohe o Waikato. I hoki ake te nuinga o te ope tauā ki Tāmaki, ā, ka noho iho ētehi hōia ki runga i ngā whenua i hoatuhia ai ki a rātou hei utu i tā rātou mahi whawhai i te taha o te Kāwanatanga. He wā anō i pahemo atu, ka hokihoki ētehi o ngā iwi Māori ki ngā kāinga e tū tonu ana. Ko Te Wera-a-te-Atua tētehi, ko Tīoriori tētehi, ko Wharepapa anō tētehi, ko Tāne hoki tētehi.

He marae a Te Wera a te Atua i ūna rā. I tua atu i te whakatupu kai, he karakia i tū ai i reira, he toa hokohoko i reira i mua. Koinei au e kī ai he marae hō ki tērā o ngā papakāinga nunui.

He papakāinga a Tīoriori i tū anahe pea i te wā e ora tonu ana a Tīoriori, i mua i tana matenga i te tau 1867.

He marae hoki a Te Wharepapa, e ai ki ngā kōrero a ngā kaumātua. He wharepuni i reira, i hangā ki te raupō. He maha tonu ngā uri i tupu ake i reira. Ko Hera Heihoa rāua ko Tāoho me Tohukai rāua ko Wairauapā ētehi o ngā tūpuna i mua. Kāore he kāinga i Tāne i tērā wā, engari i hīkoi haere ngā iwi ki Tāne ki te mahi. Nā Te Raurea rāua ko Te Poka a Te Wharepapa i hanga. Nō te haerenga atu o ētehi ki te rapu mahi mā rātou, ka āhua matemate haere hoki te papakāinga. Kāore i tino roa i muri mai o te pakarūtanga o ngā iwi ki Kēmureti, ki waahi kē rānei rapu mahi ai, i whakatūria tētehi atu wharenui i Maungatautari, ko Te Manawanui te ingoa. 1914 te tau i tīmata ai ngā mahi hanga i tērā o ngā whare. I whakaingoatia pērātia i runga anō i ngā kōrero a Te Puea ki ngā iwi o Waikato, i te wā e aukatihia ana tā rātou haere ki te Pakanga Nui Tuatahi o te Ao.⁵⁹ Ko tāna ki a rātou, “kia manawanui!”, ā, i hua mai i reira te ingoa o te whare i whakatūwherangia i te tau 1918.

Ko Te Au o te Kanohi tētehi marae anō i te tū i ngā tau tīmatanga o tēnei rau tau. He kāuta nui tōna, he wharenui anō hoki. Ko Tuwhakaaea rāua ko Rauhuraputu ngā tūpuna i noho i reira i mua. E ai ki ngā kōrero, i moe a Te Wherowhero (te teina o Mahuta) i a Kirika. Kāore i puta mai he uri. Ka mate atu a Te Wherowhero i Te Au-o-te-Kanohi. I mate a Te Wherowhero i te tau 1911, 1912 rānei⁶⁰, ā, i whakahokia atu ia ki Waahi.

⁵⁹King, pp.88-98.

⁶⁰Kei roto i ngā tuhinga-ā-ringa a Taupua Winikerei, e purutia nei e tōna whānau.

Ka hipā ngā tau, ka korekore anō a Te Au-o-te-Kanohi. Ka haria ngā papa i runga i te wharekai ki Tāne, koirā pea te tīmatanga mai o te papakāinga o Tāne.

Ehara a Tāne i te marae, ki tā tētehi kaumātua, he kāinga noho noa iho nō Pouaka rāua ko Wati me ā rāua tamariki. Heoi anō, i whakahuatia ai e ngā kaumātua te ingoa o te wharenu i o Rangiātea i wera i te ahi i reira i ngā tau o mua. I mate a Wati i te tau 1930, ā, ka marara haere ngā uri ki waahi kē. He whare nui tonu i Tāne i ngā tau o mua e ai ki a Tewha Winikerei. He nui anō ngā hui ngahau i tū ai ki roto.

He wharemoe, he kāuta hoki i tū ki runga i ngā whenua e pātata ana ki Tāne, i te nui pea o ngā tāngata i taki-haere ki reira. He huarahi e mau ana i te ingoa o tēnei papakāinga e peka atu ana i te huarahi o Oreipunga. Ko te huarahi o Tāne te ingoa. I te tuatahi, ko ‘Pa Road’ te ingoa, ka tīnihia kia ‘Day Road’ i muri i te urutanga mai o te kaipāmu, o Gabriel Day, ki te rohe. I hokona tuatahitia e ia ētehi whenua i roto i te rohe i waenganui i ngā marae o Maungatautari me Pōhara i te mutunga iho o tērā rau tau.⁶¹ Ka huri anō ngā tau, ā, ka kawe anō te huarahi e haere atu ana ki te papa o Tāne, i te ingoa Māori, arā, ko ‘Tāne Road’ e mau nei i tē rā nei.

I tua atu i ēnei ū runga nei, he ingoa papakāinga anō i nohoia ai e ngā tūpuna i ērā wā, ā, kei raro iho nei ētehi pitopito kōrero kua puta i ngā kaumātua mō ērā papakāinga.

Raukura I reira a Tairi rāua ko Reokore e noho ana. He waahi kaukau a Raukura.

Te Auārangi I runga atu i a Raukura; he papa tākaro tēnehi i reira, ā

⁶¹‘Maungatautari School Jubilee 1903-1978 (Cambridge, 1980), p.4.

	i tū ētehi whakataetae tēnehi nunui i reira. I hīkoi haere ngā iwi i Waniwani ki te purei tēnehi i reira.
Paiakapiki	I noho a Waitoa rāua ko Hira i konā.
Pukemangoeo	I noho a Tumokai rāua ko Te Rōpine, ko Tairi rāua ko Paea hoki. I werahia tēnā kāinga e te Pākehā.
Pūtātaka	He rākau te whare. Nō Puhitawāhi. I moe ia i a Puturangi. Ko Te Nehenehe hoki tētehi ingoa mō te waahi nei. I werahia katoahia te whare e tū ana i reira i ngā tau o mua. Ko Whakamura rātou ko Tūmokai, ko Te Rōpine i reira.
Tawarapa	I konei a Pātara me Kahukūpenga, a Pōrangi me Oraki mā e noho ana. He maha ngā hua rākau i reira.
Te Pāute	He marae tērā i nohoia ai e Waretini rāua ko Whakaarahia, heoi anō i werahia. I tupu ake hoki a Karauria i konā, i Mangatārata hoki. Ko Karauria rāua ko Dean Thompson ngā tūpāpaku whakamutunga i Te Pāute.
Te Waero	He pāmu āhua nui tonu tēnei nō te whānau Taute.
Kakarau	Ko Tama rāua ko Pareraukura ngā tūpuna o konei.
Manuhirirua	Ko Patara te tupuna.
Pukewharangi	Ko Tīriori pea te whānau i konā.
Parewa	Ko Ngaone rāua ko Te Poka.
Taumatamū	Ko Te Raurea rātou ko Te Marei, ko Rangiata. I hokongia tēnei whenua e Te Raurea hei hoko paki hei hari i a Kīngi Mahuta ki ngā Poukai.
Mangakōkōmuka	He maha ngā whānau i noho i reira. He pāmu pea hoki. I whānau mai a Kiri Davis (te tamāhine a Te Rake) i konei.

- Kiritapu** I haere atu, i hoki mai ngā Taute i Kiritapu ki Te Waero, mai i Te Waero ki Kiritapu. I puta mai tēnei ingoa i roto i te Kooti Whenua i te tau 1884. E ai ki te kaikōrero o te wā, i muri i te hokitanga ake o Ngāti Maru mā ki Hauraki, i nohoia ngā kāinga e ngā hapū i noho tonu iho rā. Ko Kiritapu te ingoa o te kāinga i nohoia ai e Ngāti Korokī. Ko Rewarewa tō Ngāti Werewere; Ko Te Wharetūrere tō Ngāti Hinuera; Ko Te Karaka tō Ngāti Hauā; ko Te Wera-o te-Atua tō Ngāti Kahukura.⁶²
- Waniwani** I reira a Heke mā, a Taotao rāua ko Te Anuheia hoki me te maha atu anō. He papakāinga nunui anō a Waniwani i ūna rā, ā, e tū tonu ana īnāianei te whenua, i raro i te taitara Māori.

Waniwani

E whai tikanga ana ngā kōrero whānui ake mō Waniwani i konei, i te mea he nohoanga tēnei o ngā tūpuna mātua i heke iho ai te nuinga o ngā uri o te marae o Pōhara, tuatahi. Tuarua, koia tērā tētehi o ngā papakāinga e pātata ana ki te waahi e tū nei te marae o Pōhara i ēnei rā, ā, e mōhiotia tonutia ana ngā kōrero mō ngā mahi i tū ki reira, me ngā whānau i tupu ake ai i reira, hei mōhiotanga ake mō ngā uri whakatupu.

E ora tonu ana ētehi kaumātua e maumahara pai ana ki tēnei papa, ki a Waniwani me ūna kōrero. Ko Kiri Davis tētehi, ā, koinei ngā kōrero i puta i a ia i te tau 1991, i Waniwani tonu.

⁶²Waikato Minute Book No.12, p.188.

“He wharenu i Waniwani, he nui noa atu i tō Pōhara wharenu. Karekau ana he ingoa. He papa tākaro tēnehi hoki i reira. He puna wai i raro iho o te waahi i tū ai ngā whare. Ko ngā tūpuna i noho ki reira i ngā tau o mua, ko Okeroa rāua ko Rūpuha, ko Te Werawera rāua ko Te Meera, ko Tūmokai rāua ko Te Rōpine, ko Ngāpera mā, i mua o Ngāpera, ko Hiku (koia te tupuna tāne o Tewha Winikerei. Ko Puarere tana wahine, he tuahine nō Te Taute. Ko te tupuna o Pae (arā, ko Te Taute), me te tupuna wahine o Tewha (arā ko Puarere), me te tupuna o Suzie (arā ko Kahukupenga) he tuahine, he tungāne nō te whānau kotahi.

E rua tahi ngā tamariki a Tūmokai, ko Terewaipuke rāua ko Te Amo. Ko Waitoa te ingoa whānau tūturu, engari i kawea e ētehi te ingoa, ‘Sullivan’, ‘Reuben’ rānei. Kāore ngā Tāute i noho ki konei. I noho a Okioki rāua ko Hēnare i runga i tētehi pāmu i raro iho i Waniwani. Karekau ana he urupā o te waahi nei. He urupā kei te pekanga ki Roberts Rd. Ka mate te tangata, ka haria ki Paritītaha, he urupā kei Maungatautari e kikī ana i ngā mātua tūpuna o Ngāti Korokī.

I mate mai a Okeroa i konei. He kānga pirau anō ngā kai i aua tāima.”

He wā ngahau, koakoa hoki ki ngā maumahara o te kuia nei. Ka haka rātou i ētehi rā, ka whai mai he kai nunui, ā, he koanga ngākau tērā. I te pātaitanga atu, he aha te take i wehe atu ai ngā whānau i Waniwani, whakarērea ai tō rātou whenua i reira, ka whakahokia mai, ‘Koirā te tātitanga o Pōhara’.

He whare tō Ngāpera rāua ko Atutahi i reira, ā, i te hūnukutanga o te iwi ki Kēnana, i āta haria ngā papa o te whare mā runga wākena, taraka rānei, ki te papakāinga hou.

Piupiu Te Wherowhero

Ka whakatōngia te whakaaro o tētehi wahine rangatira i tae atu ki waenganui i ngā tūpuna o te wā, kia haere ake te iwi i raro i a ia. Ka horaina te kupu kia whakarauika mai ngā iwi i raro i te maru o te wahine nei, o Piupiu Te Wherowhero.

E ai ki tētehi atu kaumātua, i tae mai a Piupiu ki Waniwani i ētehi wā, engari tē noho tūturu ai ia i reira. Te āhua nei, i te kimi haere ia i tētehi papa hei kāinga mō ana iwi e whai kaha ana i a ia.

He wahine rangatira a Piupiu Te Wherowhero, otirā he Kāhui Ariki . He tamāhine nā Te Wherowhero rāua ko Tāmirangi.⁶³ Kāore i te mārama nō nawhea i whānau ai a Piupiu. Kāore hoki i te tino mōhiotia ngā kōrero mō ngā tau i tupu ake ai ia. Heoi anō, i whakaarohia e Angela Ballara i roto i ana tuhinga mō Piupiu, nō te tau 1886, 1887 rānei ia i whānau ai, ā, tērā pea, i tae atu ia ki te kura o Mercer.⁶⁴ I te tau 1903, i nohoia e tana matua, e Te Wherowhero, te nohoanga o te Kīngi i a Mahuta ka haere ki te Pāremata. I noho a Te Wherowhero hei Kīngi mō ngā tau e whitu, kātahi ka hoki mai tana tuakana ki tōna taumata. Koia anō pea i ūhia ai te kupu ‘Princess’ ki runga ki a Piupiu i tōna wā.⁶⁵

⁶³Nā Kingi Waikai ngā whakapapa o tana whānau i kōrero mai.

⁶⁴Angela Ballara, ‘Piupiu Te Wherowhero’ i roto i The Dictionary of New Zealand Biography Volume III, (Auckland, 1996), p.524.

⁶⁵King, p.102.

*Whakaahua 1: Te Wherowhero (Te teina oMahuta)
(Nā te whānau o Piupiu ngā whakaahua nei.)*

Whakaahua 2: Piupiu Te Wherowhero

I moe atu a Piupiu i a Kainuku Vaikai, i te tau 1908, ā, i te tau 1910, i puta mai ai tā rāua tamaiti tuatahi, a Te Wherowhero.⁶⁶ I hui tahi ngā iwi o Ngāti Paoa me Waikato ki te whakawhiti kōrero mō te whakaaro kia haere tahi atu a Piupiu rāua ko tana tāne ki Rarotonga. Ka whakaetia te haere. E ai ki ngā tuhinga a te kaumātua, a Taupua, i hoki mai a Piupiu i te tau 1912. Kāore i tūhia te take i hoki mai ai ia. Āe rānei, i hoki mai ia i te rongotanga ake mō te matenga o tana pāpā, he aha rawa rānei.

I mate a Te Wherowhero i te tau 1911, ā, kāore i huri te tau, ka mate tana tuakana, a Kīngi Mahuta. Ka noho ake a Te Rata ki runga i te ahurewa o ūna tūpuna mātua hei Kīngi mō te motu, ahakoa ngā māuiuitanga o te tinana. Na konā pea i ara ake ai ngā wāhine o te Kāhui Ariki, hei pouārahi i te iwi e pōkaikaha ana i te rewharewha me ngā momo mate hou katoa i uru tahi mai ai i te taha o Tauiwī.⁶⁷ Ko Te Puea hoki tērā i ara ake ki te ārahi haere i ana iwi i pāngia e ngā mate urutā.

I muri iho mai o te hokinga mai o Piupiu ki Aotearoa, i tāwhio haere ia i te rohe o Ngāti Maniapoto, o Rereahu, tae atu ki Tūhoe, ā, heke atu rā anō ki Rātana. I torotoro haere ia i ngā rangatira me ngā iwi o ērā rohe, ā, ka uru atu ia ki raro i te korowai o Wīremu Tahupōtiki Rātana me tana hāhi. Mai i te urunga o te whakakitenga ki roto ki a Rātana i te tau 1918, ā, tae noa ki tōna matenga i te tau 1939, i piki haere te rahi o ngā iwi i huri ki raro i te maru o tōna hāhi.⁶⁸

Koinei anō hoki ngā tau i uru kaha atu ai a Piupiu ki roto ki taua Hāhi, me ngā āhuatanga tōrangapū hoki ō roto. Ko ngā tau hoki ērā i tū kaha ai a Te Puea hei kaihautū mō ngā iwi i tērā tōpito o te rohe. I muri mai i āna

⁶⁶Kei roto i ngā tuhinga-ā-ringa a Taupua Winikerei

⁶⁷Ko te urunga mai o te mate urutā 'Smallpox' i te tau 1913. Me te mate urutā rewharewha i te tau 1918.

⁶⁸Bronwyn Elsmore, Manā from Heaven, (Tauranga, 1989), pp.377-387.

tohetanga kia kaua ngā Māori o Waikato e haere ki te Pakanga, i tupu ake anō te Karakia Paimārire i roto o Waikato hei whakamāmā i te taha ki te wairua memeha o te iwi.

I ngana a Piupiu ki te tō mai i a Kīngi Te Rata ki raro i te maru o Rātana, engari tē tutuki ūna wawata. E kīa ana, nō runga anō i ngā wehewehenga hāhi, me ngā tirohanga tōrangapū o te wā, i tutuki ai a Piupiu rāua ko Te Puea. Heoi anō, ko tāku e whakapono nei, ehara kē i te mea, he rerekē tā tētehi mahi i tā tētehi. I a au ka tiro whakamuri, kei te āta kite atu i ngā tauritenga o ngā whakaaro o te tokorua nei i waenganui i ū rāua iwi, arā, ko te whakaora i te wairua memeha, me te whakakotahi i te iwi i raro i te maru kotahi. Ahakoa i rerekē te huarahi i tutuki ai i a rāua ēnei manako, he rite tonu ngā hua i puta mai.

Ka hua mai i ū rāua whakaaro, me ā rāua mahi, ētehi marae e tū tonu ana i runga i ngā kaupapa i tīmataria ai. Ko Tūrangawaewae tērā, te puāwaitanga o te kōrero a Kīngi Tāwhiao, nāna i kī ai,

“*Ko Arekahānara tōku hāona kaha,
ko Kēmureti tōku oko horoi,
ko Ngāruawāhia tōku tūrangawaewae.*”

Koia tēnei tētehi o ngā hua o ngā mahi a Te Puea Hērangi i ūna wā.

Ko Pōhara tērā, te whakatinanatanga o ngā mahi whakakotahi a Piupiu Te Wherowhero i ūna rā. Ko te puāwaitanga hoki tērā o ngā kaupapa, me ngā tikanga i horahia ai e ia.

Nā Piupiu tonu i whakatō te kākano ki roto ki te whenua. Heoi anō, ko te whakatupuranga o taua kākano, otirā ko te whakatupuranga o ūna whakaaro, me ūna manako kia noho tahi ai te iwi i raro i tōna maru, i

whakawhānuitia ai e ngā tūpuna o te wā, i runga anō i tā rātou whakaae kia whai atu i a Piupiu, me tā rātou ū ki āna kaupapa.

NGĀ PAKIAKA

Ko te whakawhānuitanga tēnei o te kaupapa i kōkirihi a i e Piupiu i waenganui i ngā tūpuna e noho marara ana i te rohe o Maungatautari. Mai i te whakatōnga o te kākano, otirā, te whakaaro o Piupiu, kia noho tahi anō ngā whānau, i tīmata te nuku haere a ētehi o ngā tūpuna ki tētehi waahi kotahi noho ai, i raro i te maru o tēnei wahine rangatira.

Ko te pātai matua ka toko ake i roto i a au mō te hūnukutanga nei, he aha rātou i whai haere ai i te wahine nei, i a Piupiu Te Wherowhero? Āe rānei i manakohia e rātou mā, he hokinga whakamuri ki ngā tikanga o mua i ngaro haere i te urutomo mai o Tauiwi me ā rātou āhuatanga hou. He wawata noa iho rānei kia whakaorangia ngā mate o te iwi, waihoki, ko ngā mate huhua ērā o te whenua, o te tangata, tae atu rā ki te taha wairua. He hiahia pea hoki nō rātou kia tū ake tētehi rangatira, hei amorangi ārahi i a rātou.

Ko tā te iwi noho i runga i ngā whenua me ngā pāmu i tēnei whaitua o Maungatautari e tū nei a Pōhara ināianei, he noho marara tonu. Tae noa mai ki ngā tau o te Korekore, 1920-1930, i pērā te āhua o te nohō. I ngā tau o mua noa atu, he rangatira nō roto mai anō i te hapū i tū hei kaihautū mō te hapū i ūna rā. Ko Tīoriori tētehi, ko Te Ngoungou hoki tētehi (He tuakana ki a Tīoriori). Heoi anō, i te mararatanga o te noho a ngā momo whānau, i ngoikore haere tēnei āhuatanga i waenganui i te hapū. Ka tū mai ko ngā tūpuna o tēnā pekanga whānau, o tēnā pekanga whānau hei ūpoko mō tōna ake whānau.

I roto i ngā tau, i tae mai te Kāhui Ariki ki waenganui i ngā iwi i Maungatautari. I noho tahi ētehi ki reira. Nā Te Uranga hoki rātou i hono

ai. Ka moe a Te Rata i a Te Uranga, (nō Ngāti Korokī) ka puta ko Korokī, ā, tatū iho rā ki tana tamāhine, ki a Te Atairangikaahu.

Ko tāku e mea nei, ehara i te mea i noho rangatira-kore ngā iwi i Maungatautari - kāo. I taumarumaruhiā ngā iwi rā e te hamarara o te Kīngitanga mai rā anō. Heoi anō, he matara tonu a Te Puea me ūna kaupapa arataki i te iwi, he matara anō hoki te nohoanga o te Kīngi. Nō te taenga mai o tētehi nō te whare Ariki, ki waenga tonu i a rātou, koia tērā te whai atu o ētehi o ngā tūpuna ki raro i te mana, i te wehi, i te tapu o Piupiu Te Wherowhero.

“He wahine whakaora i te iwi mate...”

“...tō mātou rangatira, kāore i kōrero pēnei noa iho i a tātou te iwi Māori, ka kōrero Atua kē ana...”

“He wahine matakite hoki.”⁶⁹

Kua oti kē te whakatakoto ko wai tēnei wahine rangatira , ā, i ahu mai ia i whea. Waihoki, kua whakatakotoria te pātai matua hei rangahautanga māku, ā, kua ara ake ētehi atu pātai whāiti ake hei whakakorikori i te hinengaro. Ko te pātai ka puta ināianei, ko wai mā rātou i kaha whai atu ai i te wahine nei me ūna kaupapa?

I roto i ngā haereeretanga a Piupiu ki roto ki ngā rohe o Rereahu, o Maniapoto, o Raukawa, o Tahaaroa, o Paraawera, o Te Kuiti, o Morrinsville, o Arohena, o Te Awamutu, o Pirongia, o Te Poi, o Waahi; i whai haere tahi mai ētehi o ngā iwi o ērā rohe, ā, i whakawhāiti mai ērā iwi ki runga i te papakāinga o Kēnana. Ko Miraka, ko Kaumoana, ko Te Wītara, ko Rangitūtia, ko Te Manu Te Wao, ko Nepe, ko Moetuturi ngā ingoa kua whakahuatia nō te rohe o Paraawera. I ahu mai a Huirama

⁶⁹Nā Wina Taute rāua ko Tame Rangitūtia ēnei kōrero i whakahuahua-ā-wahatia.

Kaweroa mā i Waahi. Ko Papa mā i ahu mai i Tahaaroa, i a Ngāti Mahuta. Ko ngā tūpuna i heke iho mai i Waniwani, ko Atutahi rāua ko Ngāpera; ko Tūmokai rāua ko Te Rōpine; ko Okeroa rāua ko Rūpuha⁷⁰; ko Te Meera rāua ko Te Werawera mā. Ko ngā tūpuna i noho i runga pāmu (kāore i matara atu i Waniwani) i mua i te hūnukutanga ki Kēnana, ko ēnei nā: Ko Hēnare rāua ko Okioki, Ko Heketanga, ko Tuia, ko Taotao rāua ko Te Anuheia mā. I heke iho mai te whānau Taute i tō rātou pāmu i Te Waero; arā, ko Te Taute rāua ko Hira, ko Te Rake rāua ko Te Wairēmana, ko Rongonui rāua ko Kahumauku, ko Tuwhakaraua mā anō hoki. I noho a Taupua rāua ko Ani i te piriti o Arapuni, heoi anō kāore e kore i hokihoki atu rātou ki Kēnana i mua i te nuku tūturu atu ki reira. Ko tētehi mate o te āta whakahauhua ingoa, he ingoa anō pea ka mahue ki waho. Heoi anō rā, ehara i te mea ko ēnei noa iho ngā tāngata i noho i Kēnana. He maha tonu i puta mai mō te whakapaunga wiki noa iho, ka hoki atu ai ki ū rātou kāinga.

He tāngata anō i tae ake i roto i ngā tau o muri iho, ki te āta noho i runga i te papakāinga, arā, ko Tairuhi mā, ko Ted rāua ko Bonn, ko Hare rāua ko Mere Kaweroa, ā, tae atu hoki ki ngā uri o ngā tūpuna kua whakahuatia i runga ake nei, me ētehi atu anō pea. Hāunga anō hoki te whānau a Piupiu; i reira hoki rātou i te tīmatanga o te papakāinga. He kāinga tō rātou i Te Kuiti, tō Hikaka mā; heoi anō ko ētehi o ngā ingoa e maumaharatia ana e ngā kaumātua, ko Hikaka, ko Kingi, ko Amohia, ko Wiari, ko Jack⁷¹.

I āta whakahuihua tētehi rōpū kaumātua hei tautoko i a Piupiu i ūna haerenga i runga i te mata o te whenua; hei kaikōrero, hei kaituhituhi kōrero pea, hei kaiārahi, hei tuarā tautoko noa iho rānei. Ko tana ‘tekau mā

⁷⁰Heoi anō, i kīia ai, i mate atu a Okeroa i Waniwani. Ko Rūpuha anahe pea i heke iho ai ki Kēnana.

⁷¹Hāunga a Hikaka, he tamariki katoa ēnei nā Piupiu. Nā Vaikai a Kingi rāua ko Amohia; Nā Hikaka a Wiari rāua ko Jack. He tamariki anō i puta i a Piupiu, heoi anō kāore te katoa i noho tūturu mai i Pōhara.

rua' tērā. Ko ēnei ingoa i raro iho nei ngā ingoa i tūhia ai e Taupua i roto i tana pukapuka.

Ko Miraka, ko Taupua, ko Tūmokai, ko Te Hira, ko Kaumoana, ko Tāpara, ko Horitana, ko Tairi, ko Timiūnahi, ko Tuwhakaaea. Tāpiri atu ki ērā, ko ngā ingoa o Te Manu Te Wao (nō Paraawera) me Atutahi, ki tā Wina Taute i tuhi ai i roto i āna tuhinga hītori.

Ko ngā uri o rātou mā i runga ake nei, ngā kaihautū o te waka ināianei. Ahakoa te maha kua huri atu ki tua o te kitenga, ko tā rātou i hanga ai e taea tonutia te kite. He maha anō ngā iwi nō ngā tōpito o te rohe i whakarauika mai i raro i ngā kaupapa hanga papakāinga ā Piupiu. Nā rātou ū runga ake nei i hanga te whāriki hei nohoanga mō ngā uri whakatupu. Ko Kēnana te ingoa o taua whāriki nei, he papakāinga rā hoki, i muia e te tangata i ūna rā. Heoi anō ko te pātai, i ahu mai i whea tērā ingoa?

Kua tangata whenua te noho a te Paipera Tapu ki roto i Aotearoa i te wā e kōrerohia nei e tātou. I uru mai te hunga kauhau i te Rongopai i ngā tau tīmatanga o tērā rau tau. Nō te Paipera anō hoki te ingoa, ‘Kēnana’. I roto i te wāhanga ‘Chronicles’ o te Paipera Tapu, i kōrerotia te Kawenata i waenganui i te Atua me ngā Iharaира. Ko tā te Atua ki a rātou, “*Unto thee will I give the land of Canaan, the lot of your inheritance.*”⁷² Ko tā te iwi Iharaира, he koropiko ki te Atua kotahi anahe.

Nā Piupiu anō i hoatu tērā ingoa e ai ki a Kiri Davis. Ki tā Kiri,

“...i mua a Piupiu e haereere ana, ka tae ki Tūhoe, te ingoa nā, a Kēnana, nō tēnei tangata, nō Rua te ‘prophet’, kātahi ka hoki mai, ka tapangia tēnei na ki Kēnana, ā, ka noho...”⁷³

⁷²1 Chronicles XViii

⁷³He kōrero i puta i tētehi Wānanga i Pōhara i te tau 1990.

He māmā noa iho te tautoko atu i ngā kōrero e rua i runga ake nei, i te mea, he momo tohunga anō hoki a Piupiu. I a ia te taonga whakaora i te tangata. Koia tērā i tū kaha ai ia hei pouārahi i tana iwi e māuiui ana i ngā momo mate katoa o te wā. He kaha hoki tana uru atu ki te Hāhi Rātana, me ngā āhuatanga Karaitiana ū roto. Pērā i a Te Puea, i a Rua-Kēnana, i a Rātana, i a wai ake; i āta kitea e Piupiu ngā toimahatanga o te kore-whenua, o te kore-kāinga, o te māuiuitanga, o te pōharatanga hoki e ngau ana i tana iwi, kātahi ia ka ara ake ki te kimi huarahi e piki anō ai te ora o ana iwi, e kaupare atu ai hoki ngā kino katoa e pā atu ana ki a rātou.

E āta mōhio pai ana ko wai mā ngā tūpuna i uru kaha mai ai ki tēnei tūmomo noho, engari, e rere tonu ana te pātai, he aha i whiriwhirihia ai tērā kokonga whenua hei kāinga noho mō rātou?

Kua puta te kōrero i tētehi kaituhi Pākehā, nō Piupiu tonu te whenua.⁷⁴ Heoi anō, kāore anō tēnei kaituhi kia kite i ētehi kōrero atu anō hei tautoko i ērā whakapae. Tē taea te whakahē te take, nō Piupiu tonu te whakaaro kia nohoia tērā whenua, engari, e whakapae ana ahau, ehara nōna te whenua. Ehara i te mea he aha, engari, kei noho tēnei take hei take taupatupatu, me maumahara anō, nō te whenua tātou,ā, nō tātou anō te whenua. Ka whakakāingahia te whenua, hei tūrangawaewae mō te tangata i a ia e takahi ana i te mata o te whenua. Otirā, ‘whatungarongaro te tangata, toitū te whenua.’

Hei tā Wina Taute, kāore ngā tūpuna i mōhio ki tēnā whenua i mua.⁷⁵ I tupuria te whenua e te mānuka, e te otaota, e te rarauhe i tō rātou taenga

⁷⁴Angela Ballara, ‘Piupiu Te Wherowhero’ i roto i The New Zealand Dictionary of Biography, Volume III, (Auckland, 1996), p.524.

⁷⁵Hei tā Maureen Tauroa, he nama whenua tā tana tupuna i tirohia e ia i te Kooti i te matenga o tana whaea. Nā Heketanga Matekohi te nama nei, otirā, ko ōna whenua hoki i roto i te Kooti pea. Kātahi ka meatia mai, ko te whenua o taua nama, ko ngā whenua o te marae me te urupā.

ake ki reira. Engari, nā Ngātai Ma Tauroa hoki te kōrero, i runga anō i ngā tohutohu a Piupiu kia haere ki te kimi wai, i haere tika tonu atu te kaumātua, a Heketanga ki te waahi e pupū ake ana te wai, me te mea nei, i āta mōhio kē hoki ia ki tēnei whenua.

I aua tau, he maha hoki ngā Māori i huri atu ki te hokohoko i ū rātou maramara whenua. I pērā hoki te āhua i te rohe o Maungatautari ki tā Te Reo Papa i maumahara ai. Nā Mahuta te kōrero, “kia mau ki te whenua hei papakāinga”, tēnei te whakahau, kia kaua rawa e hokona atu ngā whenua Māori. Ki tā tētehi kaumātua anō, koirā hoki tā Piupiu mahi, arā, he āta noho i runga i te whenua kia kore ai e ngaro atu ērā whenua i te hoko.

Hei whakamārama ake anō i ngā āhuatanga o te whakawhāiti mai o ngā iwi ki Kēnana, i pēnei te ia o ngā kōrero a tētehi atu kaumātua, a Kino Taute: Ka haereere haere a Piupiu me tana Kawenata, kātahi hoki ngā iwi ka neke ki Pōhara, te whenua o ngā Māori, ka haere ki reira noho ai. I whiwhi marae ai tēnei taha o te maunga.⁷⁶

Māmā noa iho hoki ngā whakamārama a tētehi kuia, a Lucy Emery mō te take nei; te āhua nei i haria ki reira, “*kia tata ai ki te wai.*” Ahakoa te māmā noa iho o tēnā momo whakamārama, he hōhonutanga anō ū roto. Tūturu, he nui te whakaaro a te Māori ki te whenua me te wai anō hoki. Kaua mō te oranga tinana anahe, engari, hei āhuatanga whakaoraora i te wairua hoki.

Na, kua whakarāpopoto i konei ngā take i haere ai pea rātou ki Kēnana noho ai.

⁷⁶Ko Maungatautari te ingoa o te marae o tērā whaitua o te maunga. Nō Ngāti Korokī-Kahukura anō tērā marae. Ko Pōhara kei tēnei taha. E rua ngā marae, kotahi te hapū.

- Āe rānei i manakohia e rātou mā he hokinga whakamuri ki ngā tikanga o mua
- He wawata noa iho nō rātou kia whakaorangia ngā mate o te iwi
- He hiahia nō rātou kia tū ake tētehi rangatira hei amorangi ārahi i a rātou
- he whenua Māori tonu aua whenua
- kia kore ai e ngaro atu ēnā whenua i te hoko, ko tētehi aukati i tēnā, ko te āta noho a te tangata ki runga i te whenua
- kia tata ai ki te wai
- kia whiwhi marae ai tēnei taha o te maunga
- I kitea kētia pea ngā whenua e Piupiu i ana hīkoitānga ki roto i te rohe, mai i Te Kuiti, i tērā whaitua hoki o te maunga, ā, tae noa mai ki tēnei whaitua o Maungatautari.
- Nā ngā tūpuna rānei (Nā Heketanga rānei) i whakamōhio atu ki a Piupiu, he whenua tērā e takoto ana, kua tupuria e te otaota, engari, he pai hei papakāinga mena ka whakawāteangia te whenua.

Ko wai ka hua, ka tohu? Kua ngaro atu ēnā tūpuna, tē taea te pātai tōtika atu ki a rātou mō ngā whakautu ki ēnei tūmomo pātai. Heoi anō tā tātou, he whakaaro ake, he kimi māramatanga hoki, mai i ngā kōrero tuku iho.

Heoi anō tāku i tēnei wā, he whakatakoto i ngā pitopito kōrero kua kohia mai i ngā kaumātua, mō te āhua o tā rātou hūnuku ki Kēnana, tae atu ki te āhua o te noho i reira. Hei aha? Hei rapu māramatanga mō te pūtakenga mai o te marae o Pōhara.

Ko te mahi a te pakiaha o te rākau, he torotoro atu i raro i te whenua ki te tiki atu i te wai me ngā manawa whenua hei whāngai i te kākano, kia pai ai tana whanake ake ki runga ake o te whenua. Koia anō hoki te kiko o tēnei wāhanga o te tuhinga nei, otirā, ko te whakawhātitanga mai o ngā iwi ki

Kēnana. Nō te taenga mai ki raro i te kaupapa, ka tahuri ngā tāngata ki te kimi huarahi hei whāngai i te iwi. Ka torotoro atu ngā ringa ki ngā momo mahi e whakatū ai tō rātou papakāinga hou.

Ka whakawātea i te whenua.

Ka whakatupu i te kai.

Ka tiki i te wai.

Ka hanga i te whare.

Ka kimi i te mahi moni.

Te Āhua O Te Noho I Kēnana

“I tērā wā, i noho huihui pēnei i te whānau. Ka aratakingia haerengia mātou, ā, ka tae mātou ki konei, Te ‘Oko Horoi, tēnei waahi katoa...”⁷⁷

Tērā pea, i te kimi haere a Piupiu i te ‘oko horoi’ i whakataukīhia ai e tana tupuna, e Tāwhiao. Koirā pea ia i uru ai ki te rohe o Maungatautari. “*I te kimi haere te wahine nei i te tūranga kāinga.*”⁷⁸ Kātahi ka nohoia te papa o Kēnana.

Nā Piupiu anō i whakatū te kāinga nei. I tupuria te whenua e te otaota, e te rarauhe. Ahakoa he aha te otaota, i konei katoa i aua wā, e ai ki a rātou mā i kite-ā-kanohi atu. Ka huri ngā tūpuna ki te whakawātea i te whenua hei waahi whakatū whare, hei waahi whakatō kai, putiputi hoki, hei hanga rori anō hoki. He hūka, he kō ngā taonga i whakamahia ai e rātou mā.

“Ka haere ngā tāne ki te keri i te rori - he ‘armstrong’ katoa te mahi, karekau he ure tautau, karekau he aha.”⁷⁹

⁷⁷He kōrero nā tētehi kaumātua nō Paraawera, ko Tame Pakeho tana ingoa.

⁷⁸Nā Ngātaima Tauroa ēnei kōrero.

⁷⁹Nā Tame Pakeho ēnei kōrero.

Ka tahuna hoki ētehi otaota ki te ahi, kia wātea ai ngā whenua mō te hanga whare. Nā Rūpuha hoki tērā mahi tahutahu rarauhe, otaota hoki. Ko tā ētehi tāne, e ai ki a Wina Taute, he hīkoi haere ki te kimi mahi i ngā pāmu ā te Pākehā, ko tā ētehi, he whakawātea i te whenua. Ko tā te wahine, he whakatupu kai, he raranga whāriki.

E toru anō ngā mea e ora ai te tangata. He wai, he hau, he kai. Me i kore ēnei mea, ka mate noa te tangata. Nō reira, i roto i tā te tangata mahi whakatū kāinga mōna, me kimi ka tika i te wai, kia ngata ai te hiainu, kia ora ai te tinana; me whakatupu kai ka tika kia mākona ai te puku; me hanga taumarumaru anō hoki hei ārai atu i ngā tamariki a Tāwhirimātea, arā, te marangai, te hauhunga, me te māeke. Koia nei ngā āhuatanga e toru ka tirohia ināianei. Ko te taha ki te wai, ko ngā momo kai, me te āhua o tā rātou hanga whare.

Wai

“Ko tā mātou wai, he awa i raro nei nā, nō muri anō mai te kimi o te wai i runga nei” [i te puna o te marae].

Mena ka tirohia te whakaahua ki raro iho nei, ka kitea te waahi i rere ai te awa i ngā tau o mua. Kua tata mimiti te wai ināianei, engari, i ūnā rā, he awa āhua nui tonu e rere ana i waenganui i te papakāinga o Kēnana.

“Kī ana tērā awa i te kēwai, arā, te kōura. Anō te hōhonu me te mārama o tērā wai. Rite tonu tā mātou haere ki reira hī kēwai ai.”⁸⁰

I tua atu i tērā awa, kāore i mataṛā atu te awa o Waitētē⁸¹ i te taha whakararo, e whakawiri ana i te whenua ki raro iho o te urupā.

⁸⁰Nā Joseph Taute ēnei kōrero i whakaputa.

⁸¹Ko te waahi i tētē ai te waiū o Mahinaarangi hei whāngai i tana pēpē.

Whakaahua 3: He tirohanga whakararo mai i te rangi ki ngā whenua e pātata ki te marae o Pōhara. Ko Kēnana te waahi i raro iho o te marae. (1) Kei runga ake a Pōhara (3), ā, ko te awa o Waitētē e whakawiri ana i te whenua i te taha.(2) (Nā Tioriori Papa tēnei whakaahua)

Whakaahua 4: He tirohanga whakararo ki te papa o Kēnana. Kei te kitea te waahi i rere ai te wai i waenganui. Kei te taha o te pāmu, kei runga, te kaitango whakaahua e tū ana. (Nā P.Papa te whakaahua nei).

Ka tūtaki atu a Waitētē ki te awa o Waikato e māpunapuna ana i raro iho o Arapuni. I tīmata te Manatū Mahi⁸² ki te kapo haere i te kaha o ngā wai o Waikato hei mahi hiko, i te wāhanga tuatahi o tēnei rau tau. Ko Horahora tētehi pāpuni i hangaia ai i ngā tau tīmatanga o tēnei rau tau. Whai muri mai ko Arapuni, tekau kiromita pea te tawhiti atu i Kēnana/Pōhara. I whakatūria a Arapuni i ngā tau 1924-1927. Ko Karapiro hoki tētehi i whakatūria ai i te rohe e kōrerotia nei, i mua tata mai o te Pakanga Nui Tuarua o te Ao. I oti tērā puni i te tau 1947. Ko Maraetai, ko Whakamaru, ko Ohakuri, ko Aratiatia hoki ērā i whai muri mai, i roto i ngā tau 1950-1965.⁸³ Nō reira, he nui ngā mahi i riro i ngā tāne o Ngāti Korokī i roto i ngā tau i hangaia ai ērā pāpuni whai hiko.

Kai

I te whiunga atu o ngā pātai ki ngā kaumātua mō te taha ki ā rātou kai, ka āhua whakamā ētehi, kāore e hamumu te waha. Ka kata mai ētehi atu i te rerekē o ā rātou āhuatanga e pā ana ki te kai. Kāore ahau i āta mārama he aha nei te take i waiwai ai ngā waha kaumātua i te rongotanga o te kakara kānga pīrau e horahia ana i runga i ngā tēpu o te marae. Mīharo kē ana te titiro atu ki a rātou e ngākaunui ana ki tēnā kai rerekē nei! Nō reira, ka hoki whakamuri ki te titiro i te matapihi ki tō rātou ao, kia whai māramatanga ai mō te āhua o ā rātou kai.

Ahakoa ngā kōrero mō te reka o te kānga pirau, kore rawa tōku ārero, me tōku ihu hūpete noa iho i rata atu ki tērā kai. Heoi anō, ināianei, e aroha ana te ngākau ki ngā kaumātua, e kai tonu ana i ngā kai i whāngaihia atu ai ki a rātou i te ao, i te pō, i a rātou e tupu ake ana. Koia tērā te kai matua i ngā tau ki muri, he kānga pirau. He maha nō te kānga, he tata pea hoki nō

⁸² Ministry of Works

⁸³ Clark/Tairi, 'Te Ihingārangī', 1992, p.17.

te wai. He maha ngā kōrero kua kohia mō te āhua o ngā kai, e rārangi ake nei ētehi:

“He pakeke tonu ērā wā. E maumahara ana au i ngā kāri, i ora ai mātou i ngā hua i ahu mai i te whenua, i whakatupu kai mātou, he hua whenua - he maha ngā rārangi kānga, he rīwai, he mereni wai, he rōpere, he maha atu anō hoki. He huanga kai katoa mai i te puke , ā, tae atu ki te piriti o Waitētē...He pātaka hoki ā rātou mō ngā kai.”

“Ahakoa kāore i pērā rawa te nui o te kai i ō ēnei rā, he pai tonu te ora o te tamariki i ērā wā. Kore rawa i hiākai, ahakoa hoki i ētehi rā, kotahi te kai, e rua rānei. Me ka waimarie, e toru rā anō ngā kai i te rā.” “I horaina te tēpu o Piupiu me tana whānau ki ngā kai papai.”

“Ka haere a Henare, a Te Meera, a Te Rake, a Rongonui, a Tuwhakaraua mā ki te mahi moni, ā, ka hokona mai he paura paraoa, he huka me te tote. Koinei anahe ngā kai matua i hokona mai i te toa. Ko te nuinga o te kai i ahu mai i te whenua, i te puihi rānei.”

“I ngākau nui ngā kaumātua ki ngā mahi whakatupu kai. I hauhake rīwai, kūmara hoki rātou i mua. He rua kūmara i keria kia noho pai ai ngā hua ā tae rawa mai ngā marama o te Hōtoke. Ka tanumia hoki ngā rīwai kia kore ai e mokotī, ka ūwhia ki te rarauhe, kātahi ka tanumia ki te oneone.”

“Ko ngā āhuatanga o te tunu kai - I keria he rua, 12 putu te roa, 2 putu te whānui, 3 putu te hōhonu, he rino te uwhi hei paepae tunu

kai, ā, he tīmera i tētehi pito. He pai mō te tunu mīti i ngā wā torutoru noa iho i whai mīti ai mātou.”

“He maha rawa atu te tuna i ērā wā.” Koirā pea te mīti matua.

“...tā mātou mīti hoki, he rāpeti.”

“Nō Waitētē tonu ngā wātakirihi. He maha tonu tērā kai.”

Ko ngā kai i ahu mai i te whenua, he rīwai, he kamokamo, he kānga (i tupu ērā hua whenua i te taha o Waitētē) . He poaka, he huahua, he rāpeti, he kuku ngā momo mīti. He tuna, he kōura/kēwai, he morihana, he wātakirihi ngā hua i ahu mai i ngā awaawa. He rīwai pākēkē, he rīwai kōtero, he kānga kōtero, he kānga pungarehu, he kānga wai ētehi o ngā momo kai i tunua rerekētia. I tīkina mai i te puihi ngā harore, he pua karaka, he pua rātā, he tāpara, he tīori, he puha, he tī mauku he tōtara hoki hei kīnaki. He mīere te huka, he hīoi⁸⁴ ngā tī rourou, he pua karaka ngā pīnati o taua wā. He paraoa rēwena, he paratihi, he takakau rānei ngā momo paraoa i tunua i ngā wā i whai paura paraoa ai ngā iwi. I miraka kau hoki ētehi, nō reira, i whai miraka ai te iwi.

Ko tētehi āhuatanga e kore e warewaretia e ngā tūpuna o taua wā, ko te āhua o tā rātou noho ki te kai. Karekau he tēpu pēnei i ā tātou i ēnei rā. Heoi anō tā rātou taputapu whakahora i te kai, he waka rino, mai i te tuanui o te whare. Ka hurihia te waka rino rā hei waka whakahora kai. Ko te ingoa e kawea tonutia ana i roto i ngā kōrero a ngā kaumātua, ko te ‘trough’. Ahakoa manuhiri, ahakoa tangata whenua, i kai katoa rātou mai i te taputapu whakahora kai nei. Kāore hoki i a rātou ētehi taputapu papai mō te kai, pēnei i te naihi, te paoka me te pune. Heoi anō tā rātou taputapu

⁸⁴ He mint hoki tēnā.

kotahi, he mākoi. Nō te moana hoki ngā kuku, ā, ka āta tiakina ngā mākoi hei pune tiki kai mā ngā kaumātua, ā, tae noa ki ngā tamariki nohinohi. Ka riringi ngā kai o ngā kōhua ki roto ki te ‘*trough*’ rā, ā, ka āta kimi waahi ngā tāngata i ngā tahataha, ki reira kai ai. He wā anō i hāmama ai te waha a tētehi, ‘*tukua mai he wai!*’, kātahi ka tukua ngā wai kai kia rere mai i runga ki raro.

Mehemea kāore i kite-ā-kanohitia tētehi whakaahua o tēnei āhuatanga, kua kore rawa au e āta mārama pai ki tēnei tikanga o tā rātou noho. Waimarie katoa mātou i te whakaahua e whai ake nei, e whakaatu ana i ngā iwi e noho ana i te taha o tētehi waka whakahora kai, arā, he ‘*trough*’. E kīa ana, i tangohia tēnei whakaahua i a rātou mā i Kēnana tonu.

*Whakaahua 5: Ko te waka whakahora kai, arā, ko te 'trough'.
(Nā te whānau o Kiwa Graham tēnei whakaahua.)*

Whare

I maumahara pai a Kiri Davis ki tō rātou nuku mai ki Kēnana noho ai, i te wā e mahi ana īna mātua i te pāpuni i Arapuni.

"I a mātou ka noho i te 'low-level' kei raro i te 'dam' o Arapuni, he whare tō mātou. He whare tō Te Werawera rāua ko Te Meera ā, ka mutu te mahi, te kupa i te 'headrace' o Arapuni, ka hoki atu, ka hāpaingia mai ngaua whare, ko te whare i raro nei, i Kēnana...he āhua roa te whare rā, kātahi ka nohongia."

Ko ngā tau pea ērā o 1924-30, otirā, ko ngā tau o te korekore i Aotearoa. Te āhua nei, i tūrakina ngā whare e rua i Arapuni, ā, ka haria mai ngā papa o ngā whare ki Kēnana hei hanga whare noho mō te iwi. He rākau te angaanga o te whare, ā, ka ūwhia ki ngā peeke o taua wā. Āhua 100 putu te roa o te whare peeke nei, he āhua 14 putu anō te whānui. Taro ake, ka riro he moni hei hoko tini mō te whare nei, ā, ka utaina ki runga i te tuanui, ki raro hoki ki ngā tahataha, hei ārai atu i te hauhunga.

I hangaia he whare motuhake mō Piupiu ki runga ake o te papakāinga, ki te waahi e tū nei te whare o te pāmu ināianei. He whare nui tonu tērā whare. He rauna te āhua, ā, he rākau te papa (*tongue and groove*). He rāupō, he ponga hoki te hanga o ngā pakitara me te tuanui. Koia tērā te whare mō Piupiu me tana whānau. I haere ake ētehi o ngā wāhine hei hāwini mā te rangatira nei, hei mahi i āna mahi whakatikatika whare, aha rānei. Ko Te Reo tētehi, ko Raiha tētehi, ko Te Wairēmana hoki tētehi, me ētehi atu anō.

E ai ki a Ngātaima Tauroa, kāore i oti noa te hanga o te whare o Piupiu i te wā i mate ai te wahine nei.

Mahi Moni

Hāunga ngā mahi i runga i te papakāinga, i mahi anō ētehi o ngā tāne ki waho kē. Ka haere ētehi ki te kimi mahi moni i runga i ngā pāmu Pākehā. Ka haere hoki ki Arapuni ki te mahi i te Whare hiko. I Arohena anō tētehi mīra i haere ai ētehi tāne. I āta whakaritea e Piupiu tonu te taha ki te pūtea whānui. Te āhua nei, i haere ake ngā tāne ki te mahi, ā, ka whakahokia mai ā rātou moni hei rau atu ki roto i te pūtea, hei oranga mō te katoa.

Ko ngā tūmomo mahi i whiwhi ai rātou atu i te mahi pāmu, ko te mahi pōhi. I haere rātou ki te tapahi rimu, tōtara hoki hei mahi pōhi. Ka hokona atu ērā pōhi, ngā papa rākau hoki i whakamahia hei '*batten*'. Ki tā Wina Taute, i riro i a rātou te £3-0-0 mō ngā pātene kotahi rau. I tapahia ngā rākau rā i te puihi Māori. I Maungatautari rā pea tērā puihi, āhua rima maero te tawhiti atu. Heoi anō, i mahi rātou mō te aroha noa iho, mō te kaupapa hoki. He rerekē anō tā te rangatahi kōrero mō ēnā mahi i tā te kaumātua. Te āhua nei, kāore i rata atu ngā tāne rangatahi ki ngā tūmomo whakahaere pūtea i mahia ai e Piupiu. Ka mahi mō te kore hereni, ā, ka pōuri te ngākau, ka tupu te hiahia o ētehi kia rere atu ki waahi kē. I tau ake te noho a ngā kaumātua i raro i te kaupapa, me te mea nei, he hōhonu ake tō rātou tirohanga ki te kaupapa whānui. He mārama rānei nō rātoū ki ngā uauatanga o te noho i aua rā.

Ahakoa nā Piupiu anahe i whakahaere te pūtea, ki tā tētehi kaumātua, ehara i te mea i whakapau noa iho ia i ngā moni. Heoi anō, i āta whakaritea e ia ki whea whakapaua ai ngā moni i kohia. Ka hokona e Piupiu tētehi taraka 'V8' hei waka kawe rākau, wahie, tāngata, kai, he aha atu rānei. Tāpiri atu ki tēnā te tarakihana '*Fergusson*' i hangaia ai e Te Meera i Kēnana hei hāpai i ngā mahi.

He tapahi karaehe hoki tētehi mahi i ora ai te iwi i ērā wā. I taea tēnā mahi e te katoa, ahakoa kaumātua, ahakoa tamariki. Ka haere atu ētehi tāngata ki te tapahi karaehe i runga i te rori, tae atu rā ki Panehakua, ā, ka whakahokia mai kia horaina i runga i te tāpōrena nui nei. Ka patua rawatia ngā karaehe rā e te iwi, ki te kareao, kia puta mai ai ngā kākano. He ‘cocksfoot’ hoki te ingoa o tērā momo karaehe. Koia tērā te wāhangā i hokona atu ai, arā, ko ngā kākano.

Oranga Wairua

He oranga tinana i hua mai i ngā āhuatanga ū runga ake nei, arā, te kimi wai, te whakatupu kai, te hanga whare, me te kimi mahi hei kohi moni. Otirā, he oranga anō e tika ana kia kōrerohia i konei. Koia tērā te oranga o te wairua.

Kua tūhia kētia ētehi kōrero mō te āhua o te wahine rangatira nei, mō Piupiu, me ūna haerenga ki roto i te rohe. Tūturu, he wahine whakaora māuiui a Piupiu, he wahine kaha hoki ki te karakia. I ngā tau tuatahi o ngā tau 1930, i kaha uru atu a Piupiu ki raro i te Hāhi Rātana. I āmio haere ia i te rohe, e kimi tautoko ana mō tana kawenata. Ka hainatia tētehi pepa e ngā iwi, kia kī ake ai kua uru atu rātou i raro i ngā kaupapa e kōkirihi aia e Piupiu. I ngana a Piupiu ki te tō mai i a Kīngi Te Rata ki raro i te hamarara o Rātana, heoi anō tē aro mai tana tungāne ki a ia. I te tau 1933, i haere atu a Piupiu me tana tekau mā rua ki Rātana, ki te haina i te Kawenata ki a Ihua.⁸⁵ He maha ūna haerenga ki roto i te rohe o Maniapoto, ki Te Kuiti, ki Waahi, ki Tauranga, ki Rātana hoki i mua tata tonu mai i tana hainatanga i te Kawenata. Āe rānei, i te kawe haere ia i te kaupapa o Rātana ki ērā hui, he haerenga kimi tautoko mōna ake rānei.

⁸⁵Kei roto ēnei kōrero i te pukapuka o ngā tuhinga-ā-ringa a Taupua Winikerei, ko ia tētehi o te tekau mā rua a Piupiu.

I te tau 1931, e ai ki ngā tuhinga a Ballara⁸⁶; i tautoko a Piupiu i te hiahia o Pepene Eketone kia tū hei mema Pāremata. He Rātana hoki a Pepene, ā, i taupatupatu i konā ngā mahi a Piupiu me ērā o tana huanga, o Te Puea, i te mea, Ko Maui Pōmare kē te tangata i tautoko ai te Kāhui Ariki i roto i ngā mahi tōrangapū o te wā. Koia pea tēnā te take i waahi rua ai te tōtara. Ko Piupiu tēnā e kaha whai atu ana i a Rātana, ā, ko Te Puea tēnā e kaha whai atu ana i ngā āhuatanga whakapakari i te Kīngitanga. Ko te mutunga iho, ki taku titiro, i kaha hiahia rāua kia tū pakari ai te iwi whānui, ahakoa he rerekē te āhua o te huarahi i whāia ai. Koirā tāku e tohe nei, ka pōhēhē te tangata, i tū wehewehe a Piupiu rāua ko Te Puea i te rerekē o ō rāua Hāhi. Ko Rātana tērā, ko Paimārire tērā. Ko tāku e mea nei, nā te tōrangapū kē rāua i wehe ai. Otirā, ko ngā whakaaro i ū i roto i a rāua, he mea pūmau ki tā rāua i whakapono ai.

Mena ka tirohia ngā huarahi i whāia ai e rāua, arā, ko tō Piupiu i raro i te korowai o te Hāhi Rātana; me tō Te Puea i raro i te mana o te Kīngitanga, ka āta kitea, kāore he tino rerekē ake tētehi i tētehi. Nā ngā kaupapa i ara ake i roto i te Whare Pāremata kē i whakarerekē ai, i whakakōtiti ai, i whakawehē ai.

Heoi anō, kia hoki ake au ki te kaupapa o te tuhinga nei, me te āhua o te noho a ngā iwi i raro i te maru o Piupiu i Kēnana. Ko te taha wairua o tā rātou noho tāku e whakamārama nei i tēnei wāhanga.

E ai ki a Wina Taute, i mua i te taenga mai o Piupiu ki waenganui i ngā iwi o te rohe o Maungatautari, i raro kē hoki te iwi i te karakia ‘nāu te kororia’. Ia pō, ia pō, ka karakia te iwi. I mōhio pai a Wina ki ngā kupu katoa o tērā karakia, heoi anō, i te taenga mai o Piupiu, kātahi ka wareware haere i ngā

⁸⁶Angela Ballara, ‘Piupiu Te Wherowhero’ i roto i The Dictionary of New Zealand Biography, (Auckland, 1996), p.524.

kupu o te karakia. Ko te urunga mai pea tēnā o ngā karakia rerekē o te Hāhi Rātana.

Nā Piupiu tonu i whakaputa ēnei kōrero e ai ki a Wina Taute:

‘Ka haringia koutou e au i raro i te Hāhi Rātana, engari he wā kei te haere mai, hoki ake anō ki te taumata, ki te Kīngitanga.’

Tokorua ngā kaumātua i haere ake kia tū hei Āpōtoro i roto i te Hāhi, ko Atutahi rāua ko Taupua, ā, nā Piupiu anō rāua i mea hei minita. E maumahara ana a Sue Tauroa ki tētehi pukapuka nā tana pāpā, nā Atutahi. I tūhia e ia ngā iriiri katoa i mahia ai e ia, ā, ki tā Sue i maumahara ai, ko Teretere te ingoa tuatahi i roto i te pukapuka rā, nō te tau 1930 anō i iriirihia ai.

Nā Ngātaima Tauroa hoki ēnei kōrero mō te mahi hanga whare karakia:

“I whakawāteangia tētehi waahi i reira [i te pāmu o Pōhara] hei haerenga ake i ngā wiki ki te karakia...Koinei tana kōrero ki a mātou, ‘Kaua koutou e haere ki te waahi i haere nei tātou ki te karakia, me haere anō he kaumātua. Koutou ngā tamariki, kaua e haere ko koutou anahe. He tapu te waahi na...”

He rauna hoki te āhua o te whare karakia. (I ahu mai pea i te kāinga o Rua Kēnana te whakaaro kia rauna). I ngā Rātapu, e ai ki a Kingi Waikai, kāore rātou i mahi, i haere noa rātou ki te karakia, mō te rā katoa i ētehi wā. Koirā te wā ka taetae mai ngā tāngata nō ētehi atu waahi o waho atu. Ko tā Kingi mahi, he taraiwa i te waka ki te tiki atu i ngā tāngata i wīwī, i wāwā, ka whakawhāitihiā mai ki runga ki te papa o Kēnana. He māra putiputi, kōhatu hoki i Kēnana ki tā Joseph Taute. E maumahara ana ia ki ngā rā i ako ai rātou i ngā ingoa o ngā putiputi katoa. Ko ngā kōhatu i roto i te

māra nei, he tohu nō te Hāhi Rātana. He marama, he whetū, he rā. Koinei ngā āhua o ngā kōhatu i whakatakotoria i roto i te māra..

Katoa ngā kaumātua o Kēnana, ki taku rongo, i haere i raro i te Hāhi Rātana. Nō muri rawa rā anō o te matenga o Piupiu, ka whakahokia ake te taonga rā e ētehi, ka mau tonu i ētehi. Ko Heketanga tētehi tupuna i haere i raro i te maru o Piupiu me te Hāhi Rātana. I a ia hoki te taonga whakaora tangata. Koirā tana mahi, he ‘hono’. I ronganui te tupuna nei i āna mahi whakaora māuiui, mate rānei o te tangata ki te wai. I pēnā anō a Piupiu, heoi anō e ai ki ngā kōrero he paku rerekē hoki tāna. Ko tā Piupiu he rukuruku i te wai. Ka ruku koe i roto i te wai, kia hāngai te nama o ngā ruku ki te nama o ngā Kīngi. Ko Te Tari hoki tētehi atu tupuna i kaha ki te whakaora māuiuitanga, heoi anō ko tāna he mirimiri kē. Kāore i mahia te wai.

I ēnei rā, e pupuru tonu ana ngā iwi ki ērā momo huarahi whakaora māuiui, ahakoa he aha te māuiui, āwangawanga noa iho rānei, ka haere ki te wai ki te kimi oranga. He tohu tērā o te kaha o te whakapono a te iwi ki ēnei taonga. He tohu anō pea o te oranga wairua i hua ai i te noho tahi a ngā iwi, e tata ana ki te wai, e tata ana hoki ki ngā tūpuna i kawe ai i te taonga o te whakaora māuiui.

E ai ki ngā kōrero, i tupu te taupatupatu i waenganui i ngā iwi i tērā whaitua o te maunga, i Maungatautari, me ngā iwi e noho ana i tēnei whaitua, i Kēnana. I whakapono ētehi o tērā taha, e kukume ana a Piupiu i te iwi ki raro i a Rātana, ā, i te whakarērea te Kīngitanga ki muri. E whakapono ana au, ahakoa i kaha uru atu ngā tūpuna ki roto i te Hāhi Rātana, kāore rawa i whakarērea te Kīngitanga e rātou. E maumahara ana a Tīoriori Papa i tētehi kōrero i puta mai i tana tupuna, i a Te Werawera

Matekohi, i a ia ka haere ki Tūrangawaewae ki te tiaki i tētehi o ngā pēpē a Te Kāhui Ariki, i whiua te kōrero ki runga ki a rātou mā i haere ake nō Pōhara, arā, ‘*ko ngā wāhine Rātana nei*’. Heoi anō taku pātai, mena i whakarērea te kaupapa o te Kīngitanga e ngā tūpuna, he aha rātou i haere pērā atu ai ki Tūrangawaewae i te tuatahi?

E whakapono ana au ki te whakaaro, i whāia e Piupiu ngā huarahi whakaora i ngā mate o te iwi. Ko tētehi pātai pea i mua i te aroaro o Piupiu, ‘Me pēwhea e tae atu ai te iwi ki te Ao mārama?’ Mā te whakapono rānei ki tētehi mana ū runga ake i ngā mana o te tangata me te whenua? Mā te whakaora wairua rānei? Mā te whakatū tikanga-ā-noho hei ārahi i te iwi? Mā te whakaora i ngā māuiui o te tinana rānei? Mā ēnei huarahi katoa rānei?

Nā te noho tahi i runga i te papakāinga i whakakotahi ai te iwi. Nā te whakapono i whakakotahi ai te taha wairua. Nā te heke o te werawera i whakatupu ai te whenua, nā te tupu o te whenua, ka tupu anō te hononga o te tangata ki aua whenua. He oranga tinana, he oranga wairua hoki ka puta i te noho tahi, i te mahi tahi, i te whakaaro tahi, i te moe tahi, i te kai tahi, i te ū tahi ki te kaupapa kotahi. Koinei te tupu ake o te papakāinga o Kēnana. Ko te whakatinanatanga o te whakaaro kia noho tahi te iwi i runga i te whakaaro kotahi. Ka tupu ngā pakiaka o te rākau, ka torotoro i te whenua ki te tiki atu i ngā hua o te whenua hei whāngai i te kākano. He pērā anō tā te iwi whakakāinga i te whenua. Ko tā rātou, he kimi huarahi e ora ai te iwi, hei whāngai hoki i te katoa.

Te Pihi

Ka tupu haere te kākano, ka pihi ake ki runga ake o te whenua, ki te ao mārama. Ka kitea te pihi e te ao, ka mōhiotia he kākano tērā e tupu ake ana nō roto i te kōpū o Papatuānuku. Ko ngā āhuatanga o te noho i Kēnana i kitea-ā-kanohitia e te ao, e mōhiotia ai he papakāinga tūturu tērā, ko ngā māra hua whenua, ko ngā whenua mānahanaha, ko ngā whare taumarumaru, ko ngā rua kūmara, ko ngā tapuwae takahi i te rori, me te auahi o te ahi kā roa.

Nā ēnei āhuatanga ka mōhiotia he whenua tērā kua nohoia e te tangata. He waahi tērā kua whakatupuria e te tangata hei papakāinga mōna.

TE TINANA

Tērā te pihi e tupu ake ana, e pakari haere ake ana kia tū tōtika ai hei rākau. Ko tōna tinana tēnei e whakamāramahia nei. Kotahi anō tō te rākau tupu me tō te papakāinga tupu, ki ngā whakaaro o te kaituhi.

“Ka piki mai mātou mai i raro’ rua, ki tērā taha i tāwāhi rā [te waahi e tū ai te whare o te paamu ināianei], he pōhēhē nō mātou koirā kē te waahi ka nohoia tūturutia. Kātahi mātou ka neke mai ki tēnei taha, ka moe i raro i ngā whetū.”⁸⁷

Nō te hūnukutanga ki runga, ka kitea he waahi nui tonu anō i reira, kua tupuria e te otaota.

“He rarauhe naka, he mānuka, he tutu, he kōhi ngā taonga ō runga i tēnei marae.”⁸⁸

E ai ki ngā maumaharatanga o Ngātaima Tauroa, kāore te iwi i mārama he aha te painga o te waahi rā, he otaota katoa rā hoki! Kātahi a Piupiu ka mea atu,

“Haere koutou, atu i ō koutou whare he waahi mō ō koutou whare ā te wā kei te haere mai.”⁸⁹

Ko tā Wina Taute maumahara ki tēnā wā, he pēnā tonu. Ka waerea te whenua mai i te rori i raro (ko te huarahi o Oreipunga) tae ake rā ki ngā kōhatu ki runga. Kātahi ka moe rātou i raro i ngā whetū mātotoru o Ranginui i runga. Ko tā Piupiu ki a rātou i taua wā,

“E moe i roto i tō koutou whare, kāore koutou e pūhia e te hau, e uangia e te ua.”

⁸⁷Kua tangohia mai i ngā tuhinga ā ringa a Wina Taute.

⁸⁸Nā Tame Pakeho_ēnei kōrero i whakaputa i te tau 1978, i tētehi wānanga i Pōhara.

⁸⁹Nā Ngātaima Tauroa ēnei kōrero i whakaputa i te tau 1990, i tētehi Wānanga.

Ka tika anō te kōrero, ka waerea e rātou he waahi i waenga i te otaota, nā koinā te whare, karekau he tuanui, karekau he pakitara, he waahi mānahanaha noa iho. Ki tā Ngātaima Tauroa i maumahara ai,

“Kāre i uangia, kāre i māeke, kāre i puhi te hau. Kātahi ka kī mai, ‘Whakatūngia he whare ki kō mai.’ Na, ka haere ai ngō mātou mātua kimi raupō, kimi nīkau hei pou ki te whakatū whare, na, i tīmata mai i reira, ka whiwhi ai he whare mō mātou.”

Ko tētehi tohu nui i puta mai i tērā kōrero mō mātou te hunga tamariki, ko te āhua anō o tā te rangatira kōrero, me tā te iwi whai atu i ērā kōrero. *He tangata kī tahi.* Kotahi anahe te kōrerotanga atu a te rangatira, kua whai atu te iwi i a ia. Ahakoa pea kāore i tino mārama te ia o ana kōrero i taua wā tonu, kāore rānei i tino rata atu ki ngā tohutohū, kāore i hamumu te waha, kāore i tautohe, kāore i paku aha. Heoi anō tā te iwi, he whai atu i ngā tohutohu, kia meatia tāna i hiahia ai.

E ai ki ngā kōrero, i tae mai a Te Rata ki te waahi i runga, nō te rongotanga ake ko Kēnana te ingoa; nō te kitenga ake hoki i te āhua o te whenua i runga, ka rere ai tana kōrero,

“He teitei rawa tērā ingoa mō koutou, kei kore koutou e kaha ki te hāpai i roto i te wā, me noho koutou i roto i te pōharatanga.”

Nā konā i hurihia ai te ingoa. Ko Pōhara te ingoa hou i horahia i runga i te papakāinga katoa. Nā konā hoki i whakamā ai te rangatahi i te ingoa hou. Karekau he moni, karekau he aha! Heoi anō, hei tā Wina Taute, nō te mōhiotanga he aha te kaupapa o te ingoa, kātahi rātou ka whakaae, he tika tana kōrero. Waihoki, ki ū Wina whakaaro, he aronga anō tō te kōrero rā. arā,

‘Kūpapa ki raro, Titiro ake!’

'Kaua koutou e whakateitei i a koutou i runga i te tangata.'

Tērā pea, nā Piupiu tonu ēnei kupu i whakahua. Otirā, ka pūmau tonu te noho a ēnei kupu whakahirahira ki roto ki tōku hinengaro. Koia tēnei te kaupapa, te pūtake rānei o ngā tikanga e whakaūngia nei i runga i te marae, e waiatahia tonutia nei e ngā uri whakatupu.

Kāore i te āta mōhiotia he aha rawa te tau i hūnuku ai te iwi ki runga. Heoi anō, he huarahi anō ka noho mai hei āwhina i tēnei rangahautanga. I ngā tau tīmatanga o Pōhara, i whānau mai he tamariki. Ka tapā ēnei tamariki e Piupiu tonu hei tohu i tētehi mahi, i tētehi āhuatanga whakahirahira rānei o te wā. Kua noho mai ēnei ingoa hei tohu wā mō mātou e ruku nei i ngā ngaru o te rangahau. Ehara i te mea ko ēnei anahe ngā tamariki i tapā ai e Piupiu, heoi anō ko ēnei ngā ingoa e mau tonu ana i roto i ngā puna maumahara kaumātua, ā, ko te nuinga hoki o ēnei tamariki kei te ora tonu.

Ko Perori (1934) I pāngia a Piupiu e te mate roro ikura⁹⁰,
nā konā i perori ai te āhua o tana kanohi.

Ko Te Tīmatanga (5 o Hānuere 1935)

Ko Te Otinga (12 o Maehe 1936)

Ko Te Oko Horoi (21 o Mei 1936)

Ko Hāona Kaha (≈1936/37)

Ko Wharepeeke (≈1930)

Ko Wharerauna (10 o Hānuere 1938)

me ētehi atu anō pea kāore anō kia kohia e te kaituhi.

⁹⁰Ko tā Te Taura Whiri mō te 'stroke'.

Otirā, kua ara ake te tau 1935, hei tau tīmatanga mō Pōhara. I a au e rapu māramatanga ana mō te tau tōtika i nohoia tuatahitia ai a Pōhara, ka rere atu aku pātai ki ngā kaumātua, ko ‘Te Tīmatanga’ o te aha hoki? Heoi anō ko ngā momo whakautu i hoki mai ki aku taringa e pēnei ana; Ko te Tīmatanga o Pōhara! Ko te Tīmatanga o te kaupapa! Ko te Tīmatanga o ngā Whare rauna! E whakapono ana au, he rite anō te rite o ēnei whakautu katoa. E hāngai ana te katoa ki ngā kōrero tuku iho.

Nā Wina Taute te kōrero,

‘ko Te Otinga, koia tērā te otinga o te kaupapa.’

Heoi anō te mea whakarangirua, kāore i te tino mārama he aha te kaupapa i kōrerohia ai e ia. Āe rānei, ko te kaupapa o Kēnana, āe rānei, ko te kaupapa o te hanga whare ki runga, ki te papa i karangahia ai ko Pōhara. Āe rānei, ko te otinga o te mahi hanga whare rauna tērā, i te mea, tekau mā toru marama te roa i waenganui i te whānautanga mai o Te Tīmatanga me tō Te Otinga. Kāore hoki pea i roa tā rātou mahi hangahanga whare, i runga anō i te kōrero, i oti te mea kotahi i te rā kotahi. Ka mutu, āhua tekau mā rima noa iho ngā whare rauna i hangaia ai e rātou. Nō reira, e mea ana au, ko Te Tīmatanga o te hanga whare rauna i te tau 1935, me Te Otinga o te hanga whare rauna, i te tau 1936 ngā kaupapa i kōrerohia ai i runga.

Heoi anō, ko tētehi atu āhuatanga e mōhiotia ana ko tēnei: i hokongia e Heketanga (tētehi tupuna o reira) tētehi motokā, he *Mark II Zephyr* hoki tēnei momo motokā. E maumaharatia ana, i tuhia e te koroua nei, te ingoa ‘Pōhara’ ki runga i te pokiwaka⁹¹ o tana motokā. I hokona houtia tērā motokā i te tau 1936, nō reira, ka noho mai tēnā kōrero hei whakaarotanga ake mō tātou. Kua huri kē te ingoa, mai i ‘Kēnana’, ki ‘Pōhara’, i tērā wā.

⁹¹Ko te kupu a te Taura Whiri mō te *bonnet* o te motokā.

Hei tā Kino Taute, i tōna wehenga atu i Pōhara i te tau 1938, kua pakari noa te tū o Pōhara i taua wā, kua oti katoa ngā whare rauna te hanga. Koia tērā te tau i whānau mai ai te pēpē a Tuwhakaraua rāua ko Erana, ā, ka tapaina ko ‘Whare rauna’. I whānau mai a Whare rauna i te marama o Hānuere, ā, i mate mai a Piupiu i te marama o Oketopa i te tau 1937 e ai ki a Angela Ballara.⁹² E kīa ana, nā Piupiu tonu i hoatu taua ingoa ki tērā pēpē, nō reira, te āhua nei, i hoaturia te ingoa ki te pēpē, i te wā i roto tonu ia i te kōpū o tana whaea. He tuku ingoa pea hei whakamaharatanga ki te āhua o te noho a te iwi. Ā, kua kitea e te kaituhi te tino hua o tērā mahi, ahakoa kua kore e kitea ērā momo whare i runga i te papa o Pōhara ināianei, kei te mau tonu te ingoa ki runga i tētehi o ngā kaumātua i reira, ā, ka mau tonu hoki i ngā whārangi o tēnei tuhinga hei taonga tuku iho ki ngā uri whakatupu.

Ngā Whare Rauna

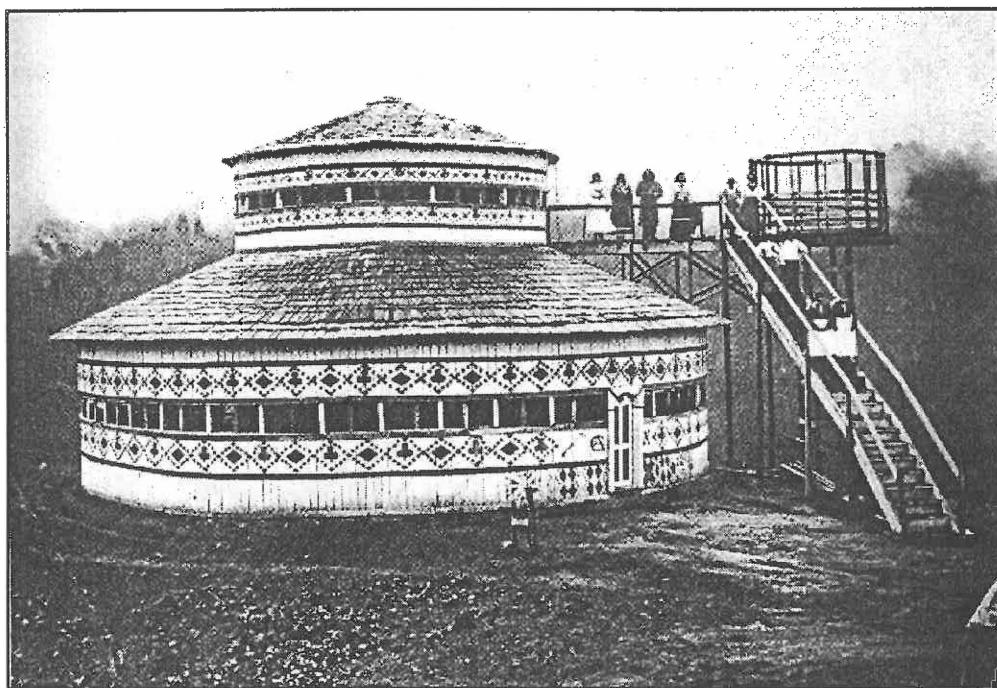
Ka tere huri te iwi ki te hanga whare mō rātou i runga i te papa o Pōhara. He kāmura katoa hoki rātou te āhua nei, ā, i hanga rātou i ngā whare i runga anō i ngā tohutohu a te rangatira, a Piupiu. Ka pātai te hinengaro, i ahu mai i whea te āhua porotaka o ngā whare?

I te mea i tae ake a Piupiu ki te kāinga o Rua Kēnana, kāore e kore i kitea e ia te whare porotaka i reira. He rauna te āhua o tā Rua Kēnana i hanga ai i ngā tau tīmatanga o tēnei rau tau, ā, ko Hīona te ingoa.⁹³ He āhua rite te pikitia i tuhia ai e Joseph Taute o te whare o Piupiu, ki te whare kooti o Rua Kēnana.

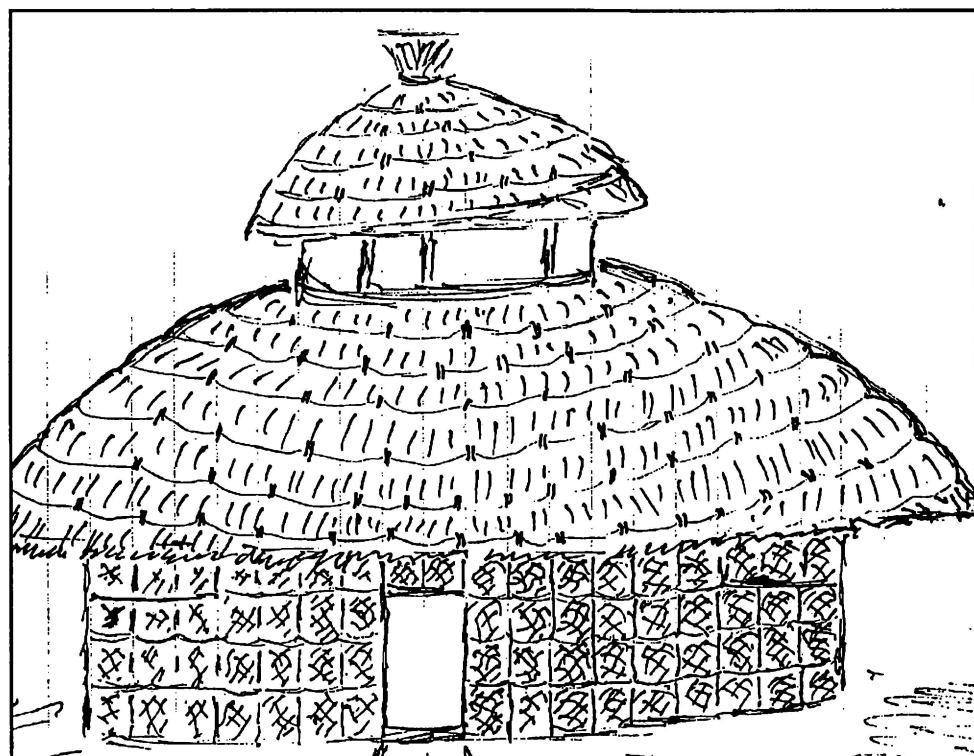
⁹²Angela Ballara, ‘Piupiu Te Wherowhero’ i roto i The Dictionary of New Zealand Biography, (Auckland, 1996), p.524.

⁹³Ko Hīona hoki te ingoa o te marae i whānau ai te tama a Piupiu, ko Kingi. He hononga tō te marae ki ngā moutere o te Moana-nui-a-Kiwa. Āe rānei he hononga tō te marae rā ki te rangatira, ki a Piupiu.

*Whakaahua 6: Hīona. Te Whare Kooti o Rua Kēnana i Maungapōhatu.
(Nō te pukapuka ‘Mihaia’ tēnei whakaahua.)*

Whakaahua 7: Tā Joseph Taute tuhinga-ā-ringa o te whare o Piupiu.

Tērā pea, i ahu mai te āhua o ngā whare rā i ngā pukuhohe⁹⁴ i tūhia ai mō te *Phantom*. He kaha kē te puta mai o tēnā pukuhohe i roto i ngā wānanga kaumātua. Ki tā rātou, he rite tonu ngā whare rauna o Pōhara ki ngā whare o te iwi *Pigmy* i Awherika. Ā, ka kitea te ōrite o tā Joseph i tā ai ki te penerākau, ki tō te iwi *Pigmy* whare o Awherika i tangohia mai i tētehi o ngā pukuhohe *Phantom*.

Whakaahua 8: He whare rauna nō te iwi Pigmy i Awherika.
(Te pukuhohe 'Phantom' No. 1119)

Whakaahua 9: He whare rauna.
(Nā Joseph Taute i tuhi-ā-ringa)

⁹⁴ Ko tā te Taura Whiri kupu mō te comic.

Waimarie ana mātou, ngā uri whakatupu, i te mea, kua hopungia mai he whakaahua e āta whakaatu mai ana i te āhua o ērā whare e kōrerohia nei e ngā tūpuna. Ka kitea i roto i ngā whakaahua nei, te teitei o ngā whare, me te āhua o te hanga. Me i kore ake ēnei momo whakaahua, kua hanga pikitia noa te hinengaro kia hāngai ki ngā kōrero ka rangona. Pai kē ake te āta kite atu kia mārama rawa ai te tangata ki ngā āhuatanga o te wā.

*Whakaahua 10: Ko te whare rauna whakamutunga o Pōhara.
(Nā Maureen Tauroa te whakaahua.)*

Ka haere ngā iwi ki te tiki atu i ngā momo rākau hei hanga i ngā whare. Ka tīkina atu te wīwī i ngā repo, ko Mangakarā tētehi waahi i tupu ai tēnei momo otaota. Ko te wīwī hei tuanui mō te whare. Ka tīkina te raupō mai i ngā repo hoki hei whakamahana i te whare, he raupō a roto o te whare rauna. He ponga te hanga o ngā pakitara. Ko te papa anō te papa, he mārō hoki. He kareao ngā wene hei herehere i ngā wīwī o te tuanui. Nā te harakeke anō hoki tēnā mahi herehere i ngā wīwī. Ko te pai hoki o tērā mea, te kareao, kāore rawa i uru mai te ua, ki tā tētehi kaumātua i maumahara ai.

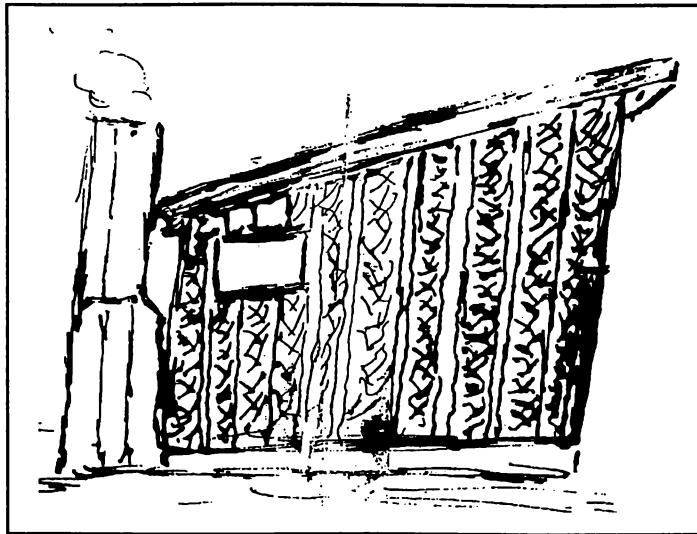
I hangaia ngā whare e te takitini. “*He nui tonu mātou e mahi ana i ngā whare, tētehi whare i te tāima.*” Kotahi rā te roa, ka oti tētehi. Nā Piupiu anō hoki i tohu nō wai tērā tekihana, nō wai tērā tekihana. Hei tā Kiri Davis,

“E whitu ngā takahi a Piupiu, nōu tērā tekihana, e whitiu, mōu tērā tekihana, nā, e pērā ana te tū a ngā whare rauna nei.”

Whakaahua 11: Ngā whare rauna o Pōhara. (Nā Margaret Limsun te whakaahua nei.)

Āhua tekau putu te weherua o ia whare, arā, te whānui o te porowhita, ma i tētehi taha ki tētehi. Kāore i karia he ahi ki roto, ko ngā ngārehu anahe haria ki roto i ngā pō māeke. He whare moe anahe hoki ēnā whare, i te mea, kāore a Piupiu i pai ki te whakaaro kia kotahi te whare moe me te waahi kai. Ka wehea motuhaketia ērā kia tū ki mua te whare rauna he whare moe, ā, i muri tika mai i tērā, ka tū te kāuta hei waahi kai. He tapawhā te āhua o te kāuta. He rākau te angaanga o te whare, ā, whakakīkīhia ki te ponga. He rino te tuanui. Āhua waru putu te teitei o ngā kāuta. Heoi anō, ka kitea te hanga o te kāuta i roto i tētehi atu tuhinga-ā ringa nā Joseph Taute, mai i ūna mahara ki ūna rā i Pōhara i a ia e tamarik ana.

Whakaahua 12: He kāuta. Nā Joseph Taute i tuhi.

I āta takahia te papa i waenganui i ngā whare rauna me ngā kāuta hei ara hīkoi mō te tangata. Koia tērā te āhua o ngā whare i Pōhara i te tīmatanga. I rārangihia ngā wharerauna ki mua, i muri mai, he rārangi kāuta, me ngā kāri i muri tonu atu i ērā, ā, i muri rā anō ko te wharepaku.

Mehemea ka hoki atu te tangata ki te marae o Pōhara ināianei, ka kitea he rārangi whare ki muri i te wharenu i me te wharekai o ēnei rā. Ko taua rārangi whare e tohu tonu ana i ngā waahi i tū ai te rārangi o ngā whare rauna o tērā whānau, o tērā whānau i mua.

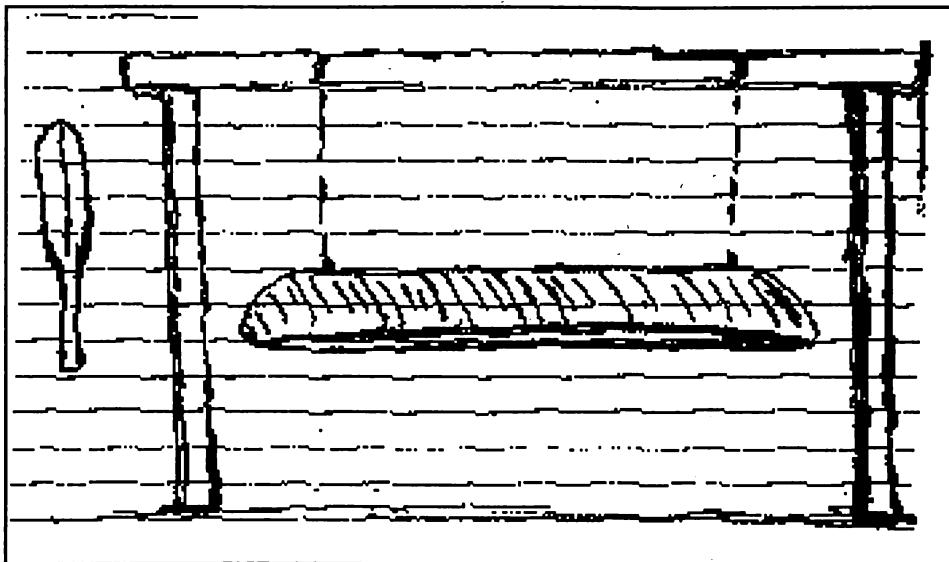
I ūna rā, ki tā Joseph Taute, i a ia ka tiro atu i Arapuni ki Pōhara, ka kitea ngā whare rauna e kānapanapa mai ana i tawhiti. He muramura anō pea nō te āhua o te wīwī i runga i ngā tuanui.

E ai ki ngā kaumātua, i te mutunga o te mahi hanga whare rauna, i huri te iwi ki te hanga whare karakia i tēnei taha.⁹⁵ He rauna anō te hanga o te whare karakia nei, ā, kāore i roa ka oti te hanga. Kotahi rā hoki ki tā Wina

⁹⁵Mena ka kōrerohia ‘tēnei taha’ e kōrero ana au mō te taha i nohoia e ngā tūpuna, te waahi e tū nei te marae i tēnei rā. Ko ‘tērā taha’, ko ‘tāwāhi’ rānei te taha i a Piupiu i ūna rā. I tū ki reira tana whare rauna nui, me te whare karakia nui, he rauna hoki te āhua o ērā whare e rua.

Taute. Kāore hoki rātou i whakaaengia kia moe, kia oti rā anō te whare te hanga.

He pahū e iri ana ki waho. [Tirohia te whakaahua kei raro iho nei]. Nā Tūmōkai te pahū, nāna i hanga mō te whare karakia. Ia Rātapu, ka tohua he tamaiti hei patu i te pere, otirā, te pahū. Ka patua tuatahitia hei karanga i ngā iwi kia haere mai ki te karakia, ā, nō te mutunga o te karakia ka patua anōtia. Kāore i whakaaengia kia mahi i ngā Rātapu, i mua i te karakia. Waihoki, he Rātana hoki ngā karakia i taua wā.

Whakaahua 13: Ko te pahū. (Nā Joseph Taute i tuhi)

I tū te whare karakia i tua tata atu o te rākau ‘oak’ i te waahi e tū nei te kōhangā reo ināianei, ki tā Ngātaima Tauroa i maumahara ai. Kua kore pea te whare karakia nunui i tū i te taha o te whare o Piupiu i tāwāhi. Ki taku rongo, i tahuna ngā whare i tērā taha ki te ahi; nō te matenga o te rangatira pea hoki i pērā ai. Heoi anō, koirā pea i hangaia ai he whare karakia anō i te taha i tū ai ngā whare rauna.

Te Puna Wai

I mea atu a Piupiu, ‘*kei konei nā tō koutou puna wai*’. Heoi anō kāore ētehi i tino whakapono, kātahi ka haere ake ki muri rā anō o ngā kōhatu, ā, ka kitea te wai e pupū ake ana i te puna. Kāore ā rātou moni hei hoko taputapu hei mahi paipa tūturu, nō reira i keria he manga hei kawe i te wai mai i te puna i runga, ki raro ki te waahi e nohoia ana e te tangata. Ka takatakahia te papa kia mārō ake ai hei kawe i te wai, engari tē tutuki ai tēnā whakaaro. Ka rere te wai, ā, kāore i tino tawhiti te haere kātahi ka ngaro ki roto i te whenua. Ka ngongoa te wai e te oneone. Ka huri rātou ki te kawe-ā-ringa i te wai i roto i ngā tini karahiini, ki ngā whare.

Te Matenga O Piupiu

E maumahara ana a Kingi, te tamaiti a Piupiu, ki te wā i runga rātou i te huarahi e hoki mai ana i Paraawera ki Pōhara. I haere ake rātou ki te tiki rino mō Pōhara, kātahi ka pā mai te māuiui i runga i te tinana o Piupiu. Ka tū te taraka i te taha o te rori mō te wā poto, ā, ka puhi rawa te hau. Kāore i roa te tū ki reira, ka hiahia hoki tere a Piupiu ki Pōhara. Nō te taenga atu o te taraka ki Pōhara, ka haria a Piupiu ki roto i te whare karakia, ka takoto. Nō te weheruatanga o taua pō tonu, i mate atu te wahine rangatira nei.

E ai ki ngā maumaharatanga o Wina Taute,

“...i kī mai taku pāpā, kua mate a Piupiu engari kia kaua e
kōrerotia ki taku rangatira mahi, ki tētehi atu tangata nō waho
rānei. He whakapono nō rātou ka ara ake anō tō rātou rangatira,
a Piupiu, mai i te mate ki te ora...i wānangatia te pō e ngā
kaumātua, kātahi rātou ka whakapono tūturu, kua mate atu tō
rātou rangatira.”

He pērā rawa te hōhonu o te whakaaro o te hunga kaumātua ki tō rātou rangatira. Kotahi pō a Piupiu e takoto ana i runga i te papa i hurihia ake ai

e ia, i runga hoki i te kaupapa i waihangatia ai e ia. Kātahi tōna tinana ka whakahokia atu ki Waahi, ki te rua kōiwi hoki o ūna tūpuna i Taupiri. Ki tā Angela Ballara, ko te 29 o Oketopa, i te tau 1937 te rā i mate ai a Piupiu⁹⁶. Ka hinga te tōtara o te wao nui a Tāne, te manu whakataka pōkai i te ata hāpara.

Kātahi hoki ka tūturuhia tētehi o āna ohaakī ki te iwi e pēnei ana:

“E haringia koutou e ‘hau ki roto ki ahau, ki raro i te Hāhi Rātana engari he wā kei te haere mai, hoki mai ana ‘hau ki te taumata.”

Nō tōna matenga i hoki ake ai ia ki te taumata o ūna mātua tūpuna i Taupiri. Ka mahue mai tōna ‘hāpai ū’ ki muri. Ka noho rangatira-kore tōna iwi i Pōhara.

Mā ngā kupu o te waiata nei, e mihi te wahine rangatira, a Piupiu. He waiata ka rangona tonutia i runga i te marae, i ngā momo huihuinga katoa, hei tohu whakamaharatanga ki ngā mahi a Piupiu, me ngā kaupapa i kōkirihi a i e ia.

⁹⁶Angela Ballara, ‘Piupiu Te Wherowhero’ i roto i The Dictionary of New Zealand Biography, (Auckland, 1996), p.524.

*Piupiu te whaea whakarongo mai
Ki a mātou ngā uri whakatupu
Nāu i waihanga te marae e hora nei
Hei tūrangawaewae mō tō mokopuna
Te Atairangikaahu*

*Hoki ana ngā mahara
Ko Kenana te tuatahi
I roto i te wā e mau nei ko Pōhara
Te Kaupapa Kūpapa ki raro
Titiro, titiro ake*

*Nāu anō ka puta te kupu
a Tāwhiao te tupuna e
‘Kia mau kia mau ki te whenua
hei papakāinga mō ake tonu’
Tihei Mauriora e*

*Ngā mihi i roto i te aroha
Nā ū mātou tūpuna mātua
Ko Ngāti Koroki e tau nei
I roto i ngā īnoi aratakihia mai
I roto i te tika me te pono*

NGĀ PEKA

Nō te matenga o tō rātou rangatira, o Piupiu, ka ngaro atu te amorangi, te pouārahi i te iwi. Ka noho mai te ‘hāpai ō’ i runga i te papakāinga i whakatūria ai e rātou anō i runga i ngā whakahau a Piupiu. Ahakoa i ngaro atu te tinana o te rangatira, i ora tonu mai tōna wairua i roto i ngā mahi, ngā whakaaro, ngā tikanga hoki a te iwi o Pōhara. Ka noho mai hoki ana ohaakī me ūna tohu hei ārahi i te iwi.

Heoi anō tana kōrero i a ia e ora ana,

“Ahakoa ngaro au i mua i ō koutou aroaro, kei konei tonu ana.”⁹⁷

Ko Meremere-tū-ahiahi te whetū mārama tētehi tohu ūna, e mōhio ai te iwi ko ia tērā e haere mai ana, e titiro iho ana rānei. He whetū ārahi i te iwi, kia anga ake ki ngā rangi i ngā wā o te pōuri, o te āwangawanga.

Mārama ana hoki te whakaata mai o tētehi kanohi tangata i runga i ngā kōhatu e tū ana i Pōhara. Ki tā Wina Taute, nā Piupiu tonu te kōrero, ‘ko ‘hau tērā’. Mai i ēnā kōrero, ka kitea he māramatanga anō o te kōrero ‘Kūpapa ki raro, Titiro ake.’ He wā ka pōuri, he wā anō ka toimahā. Koirā pea ngā wā tika kia titiro whakarunga, me i kore e taea te rapu oranga i ngā rangi tūhāhā, i te Atua i runga, i te aro atu rānei ki te tohu o te rangatira, o Piupiu e ārahi tonu ana i a rātou.

He mahuetanga iho ēnei tohu ūna ki te iwi, hei hiki pea i te wairua memeha, hei tohu maharatanga hoki ki tāna i kōkiri ai, ki tāna i manako ai mō ana iwi.

⁹⁷Nā Wina Taute i whakahua i te tau 1978, i tētehi wānanga i Pōhara.

Ka kōrerohia i konei te hokinga ake a ētehi o ngā tūpuna ki raro i te karakia o te Paimārire i muri rawa i te matenga o Piupiu. I whakatau rā i roto i ngā kōrero a Piupiu, tērā te wā ka hoki ake anō ia ki te taumata. I whai kaha atu ngā iwi o Kēnana i ngā āhuatanga o te Hāhi Rātana i te taenga mai o Piupiu ki waenganui i a rātou. Nō muri mai o tōna matenga, tekau mā rima tau pea i muri mai, ka peka atu ētehi o ngā tūpuna ki raro anō i te Paimārire, arā, i hoki atu rātou ki te taumata i kōrerohia ai pea e Piupiu, ā, ka ū tonu ētehi ki raro i te Hāhi Rātana.

He āpōtoro tonu a Atutahi mā i te matenga o Piupiu, ā, kāore e kore i whakahaeeria e rātou, e ngā minita, te taha ki te karakia, i runga anō i tā rātou i ako ai.

I te marama o Pēpuere, i te tau 1955, ka tae mai te mokopuna a Kīngi Korokī ki Pōhara, kia whāngaihia e Te Reo rāua ko Manukau Papa. I tupu haere te tamaiti nei, ko Ora-te-ngākau Muru tōna ingoa, ā, ka haria ia e Te Reo mā kia iriiringia i raro i te Hāhi Rātana. Taro ake, ka pāngia te tamaiti nei e te mate. Ka whakahokia ki Ngāruawāhia, ā, ka pātai mai a Korokī nā wai kē i iriiri. E ai ki a Te Reo, kāore a Korokī i tino rata ki te whakaaro kua iriirihia tana mokopuna i raro i te Hāhi Rātana. Ka kawea atu e Te Reo tērā whakaaro ki Pōhara, ā, ka meatia atu ki tana matua kēkē nāna te tama rā i iriiri. I muri mai o tēnā āhuatanga, ka whakahokia e tērā matua tana āpōtorotanga ki a Rātana, tē puruhia iho.

Hei tā Te Reo, “*I ērā wā, i raro katoa mātou i te Hāhi Rātana, kātahi ka hoki ake mātou ki te Kīngitanga. Na, e pēnā tonu ana mātou i tēnei rā.*”⁹⁸

Ko ērā ngā wā i kaha aro atu ai te iwi ki ngā momo tohu o te ao. Me ka māuiui te tangata, ka kimihia te take i pēnā ai; me ka whara, ka āta

⁹⁸I whakaputaina tēnei kōrero e Te Reo Papa i te tau 1978, i tētehi wānanga i Pōhara.

kōrerotia he aha ngā āhuatanga o mua, o muri, o ngā tahataha kia rapua rā anōtia te take i whara ai.

Heoi anō, kāore i whakahokia te korowai o te Hāhi Rātana e te katoa o ngā iwi. Ko ētehi kei te mau tonu ki ērā āhuatanga i te rā nei, ā, ka rangona ngā momo karakia katoa i runga i te marae i ēnei rā. Koirā tāku e whakapono nei, he nui kē atu te kaupapa o te noho tahi i ētehi atu kaupapa e pā ana ki te rerekē o te hāhi. Kei te noho tahi tonu te iwi i runga i te kaupapa whakatupu marae hei papakāinga mō ngā uri whakatupu, ahakoa te rerekē o ngā momo Hāhi kei waenganui i a rātou. Anō nei, ko te take i haria mai ai te mokopuna a Korokī ki Pōhara, hei tō mai anō i te iwi ki raro i te Kīngitanga.

E rua ngā tau i muri iho o te taenga o Ora-te-ngākau Muru (te tama a Tuura, he tamāhine anō tēnā nā Korokī), ka haria mai hoki he pēpē anō kia whakatupua tahitia rāua hei tungāne, tuahine. Ko Angela Kiki Paki te ingoa o te pēpē tuarua, ā, nā Piki rāua ko Whatumoana te pēpē rā. Ka whāngaihia rāua tahi e Te Reo rāua ko Manukau Papa.

Kāore i tino kōrerohia he aha te take i haria pērātia mai ai ngā mokopuna nei a Korokī. E whakaaro ana te ngākau, tērā pea he hiahia nō Korokī kia kaha anō ngā honohononga o ngā iwi o Pōhara ki te Kīngitanga, i te roa o ngā tau e noho rangatira-kore ana rātou.

Mīharo katoa ana te tiro whakamuri ki ngā tūpuna me ā rātou mahi. He iwi kaha tonu rātou ki te whakaū i a rātou ki raro i tētehi kaupapa.

Ngā Pekanga Whānau

He rahi tonu te hunga e noho ana i runga i te papakāinga o Pōhara i te wā i mate ai a Piupiu. Nō taua whenua tonu te nuinga, heoi anō nō waahi kē atu anō ētehi. Nā tētehi o aua tāngata nō waho i whakaputa ngā kōrero nei,

“nō tana matenga, kua mahara māua, kua mate tō mātou rangatira, i wehe atu ai māua... Nō rātou tēnei waahi, nō ngā iwi o konei, ā, i hoki atu mātou ki Paraawera i runga i tō mātou kāinga, ka hoki ki te kāinga.”⁹⁹

I pērā hoki ngā whakaaro o ētehi atu o ngā iwi i whai mai ai i a Piupiu ki Pōhara. Nō te matenga o te rangatira, ka hoki atu rātou ki ū rātou whenua ake, ki ū rātou kāinga ake, ki Waahi, ki Pirongia, ki Paraawera, ki Te Kuiti, ki whea atu rānei.

Ka noho iho ētehi whānau i Pōhara, i runga tonu i te kaupapa. Hei tā Wina Taute, ko ngā whānau i reira tonu i muri iho i te hokitanga ake o ngā iwi ko ngā Taute [Tauroa], ko ngā Matekohi, ko ngā Winikerei, ko ngā Papa.

E ai ki tāna, i tere heke haere te rahi o te tangata i muri mai i te matenga o Piupiu, ā, ahakoa he torutoru noa iho ēnei ingoa whānau, inā kē te nui o ēnā whānau! Nā ngā honohononga pākūwhā hoki ū roto i ērā whānau i whakatupu te pā harakeke.

He rahi tonu te whānau Taute. Koia tērā ko ngā uri o Taute Tauroa rāua ko Hira Waitoa. Ka heke mai i a rāua te tini tamariki, mokopuna, ā, i roto i ngā tau ka whakawhānuitia ngā hononga whānau i Pōhara, i muri i te moe tahi a tētehi ki tētehi. He whare rauna tō Ronganui, he mea anō tō Te Rake, he mea anō tō Tuwhakaraua i mua rā, ko ēnei ētehi o ngā tamariki a

⁹⁹ Nā Tame Pakeho tēnei kōrero i whakahua i ttau 1978, i tētehi wānanga i Pōhara.

Taute rāua ko Hira. He whare rauna rerekē anō tō Hira mā. He uri ō ēnei tūpuna e noho tonu ana i runga i te papa o Pōhara, arā, ko te whānau o Wina Taute, me te whānau o Ngātaima Tauroa. Ko te nuinga atu kua nuku ki ngā tāone noho ai. I kawea e tētehi whānau te ingoa tuatahi o te tupuna, arā ko Taute; ā, i kawea e tētehi pekanga o te whānau te ingoa tuarua o te tupuna rā, arā, ko Tauroa. Nā konei te kī, he whānau kotahi tonu ngā Taute me ngā Tauroa.

I moe a Ngātaima i a Maureen Heke, te mokopuna a Heketanga Matekohi, nō reira ka honoa i reira ngā whānau e rua nei. Ko Heketanga te tamaiti a Taotao rāua ko Te Anuhea. Kāore ia i whakarerē mai i tana paamu i te taenga mai o Piupiu ki Kēnana. I hūnuku te nuinga o ngā whānau ki Kēnana i te taenga mai o Piupiu; ko Heketanga anahe te mea i noho tonu i runga i tāna. Ka noho atu ia i reira, ā, ka hokihoki atu ia ki Pōhara ki te hari mīti atu hei whāngai i ngā whānau. Nā tana teina hoki i haere atu ki te puihi i runga i tōna paihikara ki te whakangau poaka hei whāngai i te iwi. Ko Tuia tērā. He whare rauna tō Tuia, he mea anō tō Hēnare (he teina anō nō Heketanga).

Ko te whānau Winikerei tētehi whānau nui anō. Ko te pā harakeke tērā i tupu i a Atutahi rāua ko Ngāpera, i a Neti mā hoki. Ko ngā uri o Taupua hoki tētehi pekanga e kawe tonu nei i te ingoa whānau ‘Winikerei’. Ko ngā mātua o Taupua, ko Ngārongo rāua ko Pouaka Winikerei. I ētehi wā, ka kawea te ingoa o Pouaka hei ingoa whānau mō Taupua, i ētehi atu wā, ko Winikerei kē tana ingoa whānau. Heoi anō i te rā nei, he Winikerei āna tamariki. I haere mai a Taupua mā i Arapuni ki Pōhara, noho ai i ngā tau tīmatanga o te papakāinga. Kei runga tonu i te marae ētehi o ngā tamariki mokopuna a Taupua e noho ana, arā- ko Sonny, ko Te Oko Horoi, me ngā mokopuna a Keehi.

Hāunga anō a Te Rōpine rāua ko Tūmokai. He whare tō rāua i raro iho o te urupā. Te āhua nei i konā kē rāua e noho ana i mua i te hūnukutanga mai o ngā iwi ki Kēnana. Ka nuku rāua ki Pōhara i te waipuketanga o te whenua i raro rā, e ai ki tētehi kaumātua. Ka hangaia e Tūmokai mā tētehi whare i Pōhara, engari he tapawhā te āhua. Nō muri mai pea o te hangatanga o ngā whare rauna tō rāua hūnuku mai ki runga, ki Pōhara.

Ko tētehi atu whānau i Pōhara i taua wā, ko ngā Kaweroa i ahu mai ai i Waahi. I tīkina atu rātou e Kingi i runga i te taraka, nā Piupiu tonu i tohu kia tīkina. Nō tō rātou taenga mai ki Pōhara, kua mate kē a Piupiu, ā, kāore rātou i mārama mai ki te take i tohua pēnātia ai rātou. Ahakoa tērā, i noho tonu atu rātou i runga i tā Piupiu i tohu ai, ā, kei Pōhara tonu ngā mokopuna a te kuia rā, a Mere Kaweroa, e noho ana i te rā nei.

Nō te whānau Papa hoki a Mere; i ahu mai tērā pekanga whānau i Tahaaroa i te wā i kānekeneneke ai a Piupiu i te whenua, e kimi tautoko ana mō tana kaupapa. Koirā tērā whānau i ū tuatahi ai ki Pōhara. I muri mai, i honoa te whānau Papa me te whānau Matekohi i te moenga tahitanga o Manukau Papa rāua ko Te Reo Matekohi. Nā rāua hoki e tū nei tēnei e tuhi nei.

He whare rauna tō Rūpuha i Pōhara. I neke mai ia i Waniwani. He tungāne hoki ia nō Hira, te wahine a Te Taute, nō reira ko te ingoa whānau o Waitoa hoki tētehi atu i kawea ai e ngā uri o Rupuha rāua ko Okeroa.

Ahakoa he nui tonu ngā ingoa whānau ka rangona i Pōhara i ēnei rā, ka taea te kī ko te pūtakenga mai o te tū o ērā whānau i Pōhara, ko ngā whānau nunui i kōreroohia ai e Wina Taute i runga nei. Ko mātou hoki ngā kanohi ora o rātou mā kua huri atu ki tua o te ārai.

Heoi anō, ko ngā pekanga whānau ēnei e kōrerohia nei, hei whakamārama atu i te āhua o te whakawhanaunga o ngā whānau i noho atu i Pōhara i muri mai i te matenga o Piupiu.

Kei te kitea i roto i ngā ohaakī a te rangatira rā, tana āhei ki te whakaaro whakamua hei kimi oranga mō te iwi. I a ia e arataki ana i ngā iwi, i puta i a ia ngā kōrero nei, ki tā Wina Taute i maumahara ai:

“He wā kei te haere mai, ka whakahokia mai ō koutou reo ki te tīmatanga, e kiia ana ko te Kīngitanga.”

Ki ahau nei, nā ēnei tūmomo mahuetanga iho i āwhina te iwi ki te kimi huarahi e ora ai ō rātou wairua, ō rātou ngākau, ō rātou tinana anō hoki i te ngarotanga atu o tō rātou poutokomanawa. I ārahī a Piupiu i te iwi i roto i te ora, ā, i pērā tonu anō ia i roto i te mate.

Ko tētehi atu kōrero kua noho tonu hei ārahi i te iwi, nā Piupiu tonu pea i whakaputa:

“Ahakoa pēwhea, kaua tēnei papakāinga e hokongia. Engari waihotia, he wā kei te haere mai ka tūngia hei papakāinga.”

Ki taku titiro, i roto i ngā tau i muri mai o te matenga o Piupiu, i ea ēnei kōrero e rua i runga ake nei. Nāwai rā, i kaha anō te huri o te iwi ki raro i te Kīngitanga; ā, i ū kaha tonu ngā tūpuna ki te kaupapa o te whakatupu papakāinga, ki te hanga whare anō e kīa ai te papakāinga, he marae.

NGĀ RAU

I ahau ka whakaaro ake, he aha kē te mahi a te rau rākau, ka rere ngā whakaaro ki a Rangi e tū iho nei, me tāna tamaiti, a Tawhiri-mātea. He mahi anō tā te rau ki te whāngai i te tinana o te rākau. Ka tīkina atu ngā hau o Tāwhiri', me ngā hihi o Tama-nui-te-rā hei whāngai i te peka me te tinana o te rākau, otirā, kia pakari ai te tū o te rākau.

Ko te whakatauritenga o te rau rākau i roto i tēnei kaupapa tuhinga, ko te rite o te rau ki te tangata.

He aha te poutokomanawa o te marae? Tēnei au ka kī ake, ko te tangata! Ko te tangata! Mā te tangata anō te ahi kā roa e tiaki. Mā te tangata anō e whakamahana ngā whare mā tōna noho ki roto. Mā te tangata anō ngā tikanga me ngā kawa o te noho tahi a ngā iwi i runga i te whenua e whakatutuki.

I roto i ngā honohononga tāngata i waenganui i ngā pekanga whānau o Pōhara, kua tupu rā te papa harakeke. He mātotoru tonu te tupu o ngā rau hei hāpai i te kaupapa i waihotia ake ai e ngā mātua tūpuna.

Mō ia pekanga whānau, he rau i tupu mai. Na, e whakaaro ana ahau, ko tō te tangata whakawhānui i tōna tū ki roto i te ao e pērā ana ki tō te rākau tupu. Ka rere he hua hei kawe i te kākano ki te papa, ki reira tupu ake anō ai he uri nō taua rākau matua. Ka whakatōngia te kākano whakatupu tangata, ka hua mai he uri mokopuna hei kawe i ngā manako o ūna mātua, tūpuna ki roto ki te whakatupuranga hou.

Me ka titiro atu te tangata ki te rākau e tupu ana, ā, he maha anō ngā rau o taua rākau, kua mōhiotia he tohu tērā o te ora o te rākau. Waihoki, ātaahua ana te titiro atu. Ko ngā uri whakatupu hoki ngā kanohi ora o rātou mā kua tahuri atu ki te pūtahitanga nui o Rēhua. Ka haere tonu ngā tātai whakaheke ki runga ki ngā whakatupuranga e tupu ake ana. Koia tērā te oranga o te kaupapa. Kāore he take o te kaupapa ki te kore te kaupapa e whai huarahi e ora ai ia, e kawe ai ia ki mua. Ko te oranga hoki tērā o te marae o Pōhara. Mā te tangata tonu tērā kaupapa e kawe, e whakapakari, e whakawhānui.

NGĀ HUA

Kāore i ārikarika ngā hua kua puta i te nohotanga a ngā iwi ki runga i te papakāinga e kīa nei ināianei, ko Pōhara.

Ka rārangihia i tēnei wāhanga ngā momo hua rerekē kua puta i roto i ngā tau. He hua ētehi o te whakaaro, he hua ētehi o te kōrero, he hua hoki ētehi o te mahi a te tangata. Arā, ko ngā kupu ohaakī kua mau tonu; ko ngā whare kua whakatūria e te iwi; ko ngā tikanga hoki e hāpaitia tonutia ana.

I roto i te rere o ngā tau, kua puāwai mai ētehi hua whakahira, nō reira ka whāia te haere o ngā tau i a au e whakatakoto-ā-tuhi nei i ērā hua maha.

Te Rongopai 1

“I hangaia tēnei whare, he whakamā nō mātou i te āhua o ō mātou tangihanga. He whare mate i konei, he iti noa iho nei. Ka haere mai i te kōrero a Korokī kia hangaia he whare i konei hei manaaki i ngā manuhiri.”¹⁰⁰

I whakatūwherangia te wharekai tuatahi i Pōhara i te 25 o ngā rā o Huitanguru, i te tau 1956, e ai ki ngā tuhinga i roto i te pukapuka kaute a Tahapeehi Tauroa. Kei te whārangi tuatahi o tā Tahapeehi pukapuka e takoto ana te kaute o te moni a te komiti marae o Pōhara Pā i tōna tūnga hei kaitiaki i te moni. £110-3-6 te rahi o te pūtea i taua wā, arā, i te 1 o Pepuere, 1956. Ko tōna pāpā pea te kaitiaki moni i mua i a ia. Heoi anō, ka kitea i roto i te pukapuka kaute o Tahapeehi, ngā huarahi i kohi moni ai ngā tūpuna hei hanga whare, ka kitea hoki ngā koha me ngā nama o ngā

¹⁰⁰Nā tētehi o ngā kaumātua o te marae tēnei kōrero i whakaputa i roto i tētehi wānanga i Pōhara.

tangihanga me ngā mārena i tū ai i ērā tau. He taonga tuku iho te pukapuka nei hei matapihi moroiti ki te ao o ngā mātua tūpuna.

Ko tētehi āhuatanga, tikanga rānei i whakaūngia ai e rātou, ko te Rārangi Ingoa. Ka kohia te rima pauna a tēnā, a tēnā, ā, ka tōpūhia aua moni rā hei pūtea whakahaere i te kaupapa o te whakatūwheratanga o te hooro tuatahi. Kua kapehia ētehi whārangi mai i te pukapuka kaute hei āpitihanga ki tēnei tuhinga - ki reira kitea ai ko wai mā ngā tāngata ū runga i aua rārangi ingoa, ā, ko wai mā i eke mai ki te tautoko i te tūwheratanga o te wharekai. Ka kitea hoki ngā momo āhuatanga o te whakahaere, arā, te hoko kai mō te hui, me ētehi atu āhuatanga o te komiti.

Atu i te rārangi ingoa kohi rima pauna, i kohia ngā kiti pūrei kāri a ngā iwi i kaha ki te pērā i roto i ngā huihuinga. Āhua rua pauna te rahi o te moni i riro i tērā mahi ia nohoanga. He huarahi pai hoki mō rātou ki te kohi moni mō te kaupapa. I te marama o Poutū-te-rangi i te tau 1956, tekau mā rima ngā rā i āta mahia tēnā mahi ngahau, ā, ka kohia ngā kiti. £20-0-4 te tōpū o ngā moni a te kiti i kohia ai i taua marama anahe hei āwhina i te pūtea. Na, kua kore pea te hunga rangatahi e tino mārama ki te wāriu o tērā moni, i te mea, kua tino rerekē i ū ēnei rā. I ērā wā, mō tērā nui o te moni, i taea te hoko ngā poaka e rua; i taea rānei te hoko te kau kotahi me ngā pēke kūtai e rua; heoi anō hei whakamārama noa ake tēnei i te rahi o te kai ka riro i ērā moni i ērā wā.¹⁰¹

E hoki ake ana aku mahara ki te wā e tamariki nohinohi ana ahau, waihoki, kua uru mai a Taara rāua ko Hēneti ki Aotearoa i taua wā. Heoi anō, koirā tētehi mahi i kaingākautia ai e ngā kuia me ngā koroua o te marae. He noho noa iho ki te pūrei kāri te mahi. Ko mātou ngā ngarengare tiki unu,

¹⁰¹Tirohia tā Tahapeehi pukapuka kāute mō ngā utu kai. He pukapuka kāute e purutia ana e te whānau Tauroa.

tiki kapu tī rānei mā rātou, ā, ka taka mai he rima tekau hēneti ki ū mātou ringa hei utu i tā mātou mahi. Kāore rawa te kanohi i kōrero noa, me te mea nei he tinihanga katoa te āhua o te kēmu rā. Ka huniaia te riri me te koa e te kiri kūreherehe. Mīharo pai ana au ki ērā wā, ā, ināianei kua mārama mai he aha rātou i kaha pērā ai.

He paku rahi ake anō te rahi o te kiti i kohia i te Aperira, nō reira me kī, e rua tahi ngā hua nui o tērā momo mahi. Tuatahi, ka whai moni te pūtea, ā, tuarua, ka ora te ngākau o ngā kaumātua. Anō te āhuareka o te noho tahi a ngā tēina me ngā tuākana i runga i te whakaaro kotahi!

Whakaahua 14 : Ngā rūruhi me ngā korohēke o te marae e pūrei kāri ana. Ko Angela Kiki Paki te pēpē kei roto i te whakaahua nei, arā, ko te mokopuna a Korokī.

He hui nui te whakatūwheratanga o te wharekai tuatahi te āhua nei. Āhua £450 te rahi o te moni i kohia, mai i te iwi kāinga me ngā iwi i tae atu ki te tautoko i te reo karanga. I whakaekē mai ngā iwi nō Mangakino, nō Ngāti Hauā, nō Waahi, nō Ngāruawāhia, nō Otorohanga, nō Marokopa, nō Maungatautari, nō Ngāi-te-rangi hoki.

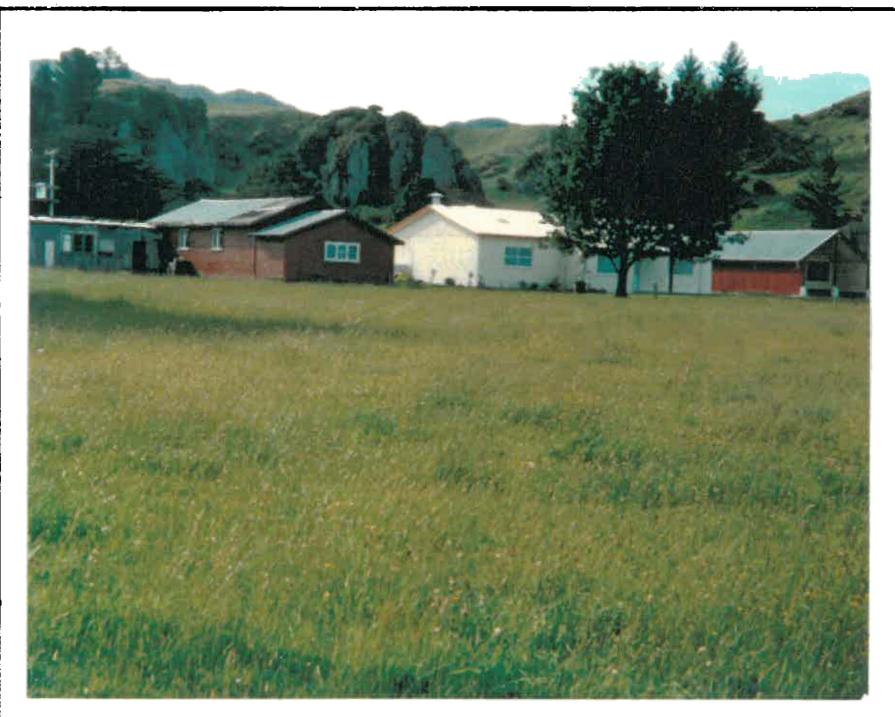
E ai ki ngā maumahara kaumātua, i te whakatūwheratanga o te wharekai, ko Te Tīmatanga kei tētehi taha o te kūaha e tū ana, ā, ko Te Otinga kei tētehi taha. He tohu pea tērā o te whakatinanatanga o te kaupapa i kōkirihi a i e Piupiu. Kua oti noa te hanga whare moe, kāuta hoki mō ngā pekanga whānau, heoi anō ko tā te hooro hou nei mahi, he taumarumaru i ngā iwi, i ngā manuwhiri i noho ki raro i tōna tuanui, ki te kai tahi, ki te moe tahi. He tīmatanga hou pea hoki tēnā mō ngā iwi o te marae, i te mea, mai i te tūnga o te hooro rā, kua taea e rātou ō rātou manuwhiri te manaaki pai, i raro i te tuanui kotahi.

I hangaia te wharekai e ngā tāngata o te marae, he kāmura ētehi, he kaiāwhina noa ētehi. Tae atu ki te hunga tamariki. E ai ki ngā kōrero, nā ngā tamariki hoki i āwhina i ngā wāhangā i taea ai e rātou.

I tapaina te wharekai ki te ingoa ‘Te Rongopai’. Kāore i te tino mārama i ahu mai tērā ingoa i whea, engari i puta te kōrero a tētehi kaumātua i tētehi wānanga i Pōhara i te tau 1978, nā Heke pea tērā ingoa i whoatu. He whakatutukitanga o te kaupapa, te tūnga o te hooro, otirā, koia tērā te ‘rongopai ki te iwi’.

*Whakaahua 15: Ko Te Rongopai 1.
(Nā Aramoana Tauroa ngā whakaahua e rua nei.)*

*Whakaahua 16: Ko ngā whare e toru o te marae, i te tau 1983
Ko Te Rongopai 1 kei te taha mauī, ko Te Rongopai 2 kei
waenganui, ko Rangiātea kei te taha katau.*

Te Poukai Tuatahi

I te tau 1957, i tū ai te Poukai tuatahi o Pōhara. Nā Tāwhiao anō tērā kaupapa i whakatū hei whāngai i te pani, i te pouaru me te rawakore i te tau 1886. Na, ka tono atu ngā tūpuna o Pōhara ki a Kīngi Korokī kia homai he rā Poukai ki te marae. Ka whakaaengia e te Kīngi, ā, ka homai e ia te 16 o Pipiri (Hune) hei rā Poukai mō te marae. E ai ki ngā kōrero, ko te rā whānau o Korokī tērā. Nā Korokī anō te whakahau kia tū te Poukai i te Rātapu tata rawa ki tērā rā, he aroha pea nōna ki te iwi, i runga anō hoki i tōna mōhio ki te toimahatanga o te manaaki manuwhiri mō ngā rā maha.

Ka tū te Poukai i te Rātapu, ka eke mai ngā iwi, ā, ka hoki tika tonu atu ki te mahi i te Mane. I pērāhia pea e Korokī kia kore ai e noho roa atu ngā iwi ki runga i te marae. Koia tērā te tohu o tē whakaaro nui o te Kīngi ki ana iwi.

He rārangī ingoa kohi pauna anō i whakatūria ai mō te Poukai. Kotahi pauna te utu mō ia tangata o te marae, na, e pērā tonu ana te āhua o ngā whakahaere a te komiti marae tatū iho mai ki te rā nei. Heoi anō kua piki haere te utu i roto i ngā tau. Ināianei, e \$25 te utu mō te tangata kotahi o te marae, me kī mō te pakeke. E ū tonu ana te whakaaro kia whakahaerehia ngā Poukai ki ngā moni ka kohia e te iwi kāinga, ā, ko ngā moni ka raua ki roto i ngā kete i te haeretanga ake o ngā iwi ki te kai, ka hoki atu ki te pūtake o te kaupapa, hei huruhuru mō te manu Ariki, mō Te Atairangikaahu.

I ngā tau o mua, i tukuna atu e ngā tūpuna ētehi pōwhiri ki ngā iwi e whakamārama atu ana i te rā o te Poukai. I te tau 1964 i tukuna tēnei pōwhiri ki te Kāhui Ariki tuatahi, ki te tamāhine a Piupiu tonu anō hoki, ki ngā iwi o Paraawera, o whea rānei, i Pōhara i ngā tau tīmatanga, ki ngā iwi

hoki o te marae kei waahi kē e noho ana. Anei te whakatakoto o ngā kupu o te reo pōwhiri:

He Powhiri

Ki nga Iwi, ki ngā Reo, ki ngā Huihuinga Tangata

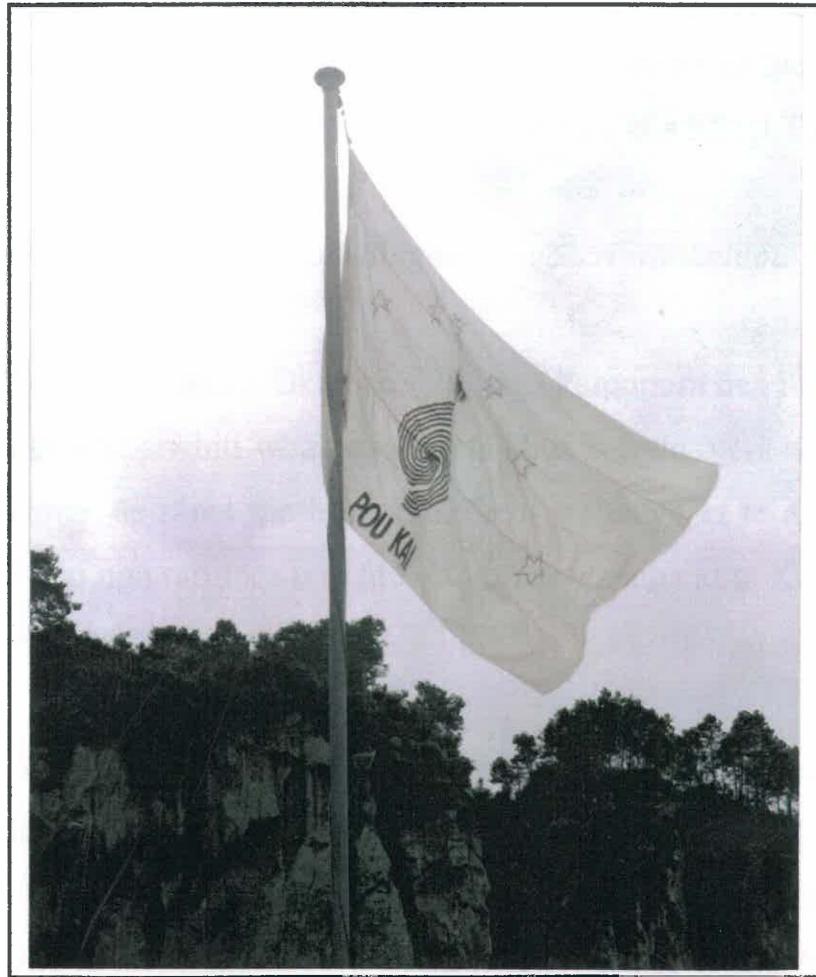
He Powhiri atu tēnei kia tae mai koutou ki te Poukai o Pohara

A te 14 o Hune 1964.

Na Te Komiti Poukai

Pohara Pa

I te rā nei, mā te waha o te tangata hei kawe atu te karere mō te rā Poukai. Otirā, kei te mōhiotia whānuitia ā whea tū ai ngā Poukai o te tau, ā, he pepa kua tohaina e whakaatu ana ko whea te marae, ā, ā whea tū ai tōna rā Poukai. He tikanga whakahirahira tonu te Poukai hei wā noho tahi ai te iwi me Te Ariki. He wā kitekite ai, tūtātaki ai te kiri whanaunga, he wā ngahau, he wā rangona ai, wānangahia ai ngā momo take whānui e pā ana ki ngā marae me ngā iwi e tautoko ana i te Kīngitanga. Ahakoa te heke mai o te marangai me te ua ia Hune, ia Hune, ka tau mai te ope ki te whakanui i te rā Poukai o Te Ariki ki runga i te marae o Pōhara.

*Whakaahua 17: Te Pou Haki. Ko te haki o te poukai kei te rere.
(Nā Norma Taute ēnei whakaahua)*

*Whakaahua 18: Ka hoaturia he taonga ki Te Arikinu e ngā iwi o Pōhara i te rā Poukai.
Ko tā Ora Muru tamaiti kei tētehi taha, ko tā Angela Kiki Solomon tamāhine kei tētehi.*

Kua tae ake tātou ki tētehi o ngā hua nui o te noho tahi a ngā iwi ki runga i te papa o Pōhara. Ko te whakatutukitanga o te ohaakī a Kīngi Tāwhiao i kī ai,

“Kia mau ki te whenua, hei papakāinga mō ngā uri whakatupu”

I te tau 1956, i te marama o Oketopa, i hui ngā kaipupuru hea i ngā whenua o Pōhara ki te whakawhiti whakaaro mō te āhua o ētehi o ērā whenua. Ko te pātai i whiua, āe rānei me hoko atu tētehi wāhanga ki te Karauna, kia kore ai e pā mai ngā raruraru o te utu rēti mō te whenua ki te Kaunihera, āe rānei me kimi huarahi kē atu.

Kāore ngā kaipupuru hea i whakaae kia hokona ngā whenua rā, engari, i whakatauhia kia whakatupuhia te whenua i raro i te wāhanga 24 o te *Māori Affairs Act*.¹⁰² Kāore ētehi atu kaipupuru hea i whakaae kia pērā, ā, i ngā tau i muri iho o te whakatau, rite tonu te tuhi reta atu a tētehi wāhanga moroiti o ngā kaipupuru hea katoa ki te Kāwanatanga e kaha whakahē ana i te whakatau. Kāore i tautokona e te *Māori Appellate Court* tā te hunga whakahē i tohe ai, ā, ka huri ngā iwi o Pōhara ki te whakawehewehe i ngā whenua o Maungatautari 3A5J kia noho motuhake ai tētehi wāhanga hei paamu.

I te 23 o Hakihea, i te tau 1958, i wehea pērātia ngā whenua. Ko tētehi wāhanga i whakawehaea hei papakāinga, ā, ko tana nama hou, ko 3A5J1. He wāhanga pakupaku anō i āta whakawehaea motuhaketia hei urupā, ā, ko tana nama hou, ko 3A5J2. Ko te toenga atu o ngā whenua i haere i raro i te mahi ahuwhenua, ā, koia tērā te wehenga rahi rawa o ngā wehenga e toru. Ko 3A5J3 te nama o tērā wāhanga. Ko ngā whakahau i puta i roto i te kooti whenua kei raro iho nei:

¹⁰²Nō ngā pepa a Te Puni Kōkiri ēnei kōrero e pā ana ki te whenua e kīa nei, ko Maungatautari 3A5J.

Recommendations (Sec 439 (2))

- (1) *That Maungatautari 3A5J Sec 1 be set aside as a Māori reservation for the purposes of a village site, meeting place, recreation ground, sports ground, building site and church site.*
- (2) *That Maungatautari 3A5J Sec 2 be set aside as a Māori reservation for the purpose of a burial ground.*

I te 26 o Noema i te tau 1958, i hui ētehi o ngā kaipupuru hea i te Kooti Whenua Māori ki te kōrero mō te take o te whakatupuranga o te ahuwhenua i Pōhara. Ko Takiwaiora Hopa tētehi kāore i whakaae kia pērāhia ngā whenua. Ko ētehi atu o ngā kaipupuru hea i konā, ko Atutahi Winikerei, ko Wina Taute, ko Rāhui Matekohi, ko Tuwhakaraua Taute, ko Tahapeehi Tauroa, ko Rongonui Tauroa, ko Okioki Matekohi, ko Ngāpera Winikerei, ko Hererunga Tuwhakaraua.

I tohetohetia ngā take e pā ana ki te wāhinga o te whenua, i hiahia ētehi kia 50 eka te rahi o te papakāinga; i pai anō ki ētehi te 20 eka; i hiahia a Takiwaiora Hopa kia uru te katoa o te whenua ki raro i te kārangatanga ‘papakāinga’. I te mutunga iho o ngā kōrero, ko te whakatau a te kooti, kia āta wehea te āhua rua tekau eka hei waahi papakāinga, marae hoki. I roto i taua nohoanga a te Kooti Whenua Māori i tū ake ai a Wiremu Poutapu ki te whakamārama i ana whakaaro mō te take nei, anei ana kōrero:

“My mother is a deceased owner not yet succeeded to...when matter first came up, I was responsible for placing this land under M.A.Dept Devt scheme; I went to Dist Officer...he helped me to have matter put before the Court. My purpose was that there were so many uneconomic shares in ppty and Ct realised that M.T. wd have

taken it as unproductive land under Pt XXX; to get owners the full benefit of their land, I took steps to get lands put under Devt.”¹⁰³

I tū hoki te *Development Officer*, a Mr Roberts ki te whakamārama i ngā take i pērātia ai ngā whakaaro kia uru ngā whenua i raro i te kaupapa ahuwhenua i te tuatahi:

“I wish to explain how and why Department took initiative in formulating proposals for Development of this area at Pōhara. Department has for many years considered this land suitable for dairy farming, settled by Māori owners or their nominees. In 1955 local City Councils became very active in Waikato District under Pt XXV/53 Act. No application had been lodged in respect of this area but Department was aware that local body contemplated action, Matamata City Council.. In 1955 Dept obtained a preliminary field report and Head Office gave approval to convening of a meeting...on 12/5/56 under chairmanship of District Officer Mr Edwards, 69 owners were present or represented by proxy, as well as other prospective successors. Proposal to sell to the Crown was rejected, resolution unanimous to hand over land to Department for Development as a general scheme. Proposals placed before Board of Māori Affairs in Wellington and have been approved, Cabinet has now approved commencement of Development operations but before Department can commence, partition of marae must be dealt with. Board’s approval 13/6/1957, Cabinet’s approval on 4/2/1958. Board has approved of up to 20 acres being reserved as a pah area..Views of Department are that maximum area to be partitioned as a marae should be 20 acres; if greater area reserved, insufficient left for general development as a scheme; therefore Dept will not

¹⁰³Mercer Minute Book, No.38, p.29.

proceed with a general development scheme in the area if more than 20 acres reserved..Department has stated that if 20 acres of marae are insufficient for cropping and gardening, they are prepared to allow a further small area outside the reserve to be used for that purpose if owners fence additional area and fit in with general development programme...”¹⁰⁴

I wānangatia te take nei i roto i te kooti, ā, i pātaihia ngā kaipupuru hea i reira i taua wā, mena i whakaae rātou ki ngā whakaaro kia wehea te 20 eka anahe mō te marae. I ū a T.Hopa ki tāna, kia waihotia te katoa o ngā whenua hei papakāinga. I whakaae atu a Wina Taute, a Rongonui Tauroa, a Tuwhakaraua Taute, a Atutahi, a Tahapeehi Tauroa hoki ki te 20 eka mō te marae, kotahi eka mō te urupā. I whakaae hoki a Rāhui Matekohi ki te whakaaro, engari i hiahia anō ia kia wātea mai ētehi atu whenua mena ka hiahiatia e te iwi. He pai hoki te kite i te whakaaro o ngā wāhine e puta mai ana i te Kooti, ko tā Okioki rātou ko Ngāpera, ko Hererunga i tono ai, kia wātea mai te 50 eka rā anō mō te marae. Ka kitea i konei te rerekē o te whakaaro o te wahine me te tāne i roto i ngā take nei. Heoi anō, ko te mutunga iho, i whakatauhia e te Kooti, kia 20 anahe ngā eka mō te marae, kotahi te eka mō te urupā, he wāhangā whenua mō te rori, ā, ko te toenga i haere i raro i te kaupapa ahuwhenua.

I whakamātauahia ngā momo āhuatanga ahuwhenua i runga i ngā whenua rā i roto i ngā tau. He kau, he hipi, he tia, he *asparagus* hoki. He nui te nama i tupu i runga i te whenua, ā, i te tau 1990 \$365,101 te rahi o taua nama. I tirohia tērā nama e Te Tari Māori o taua wā. Ko tā rātou i hiahia ai, kia whakahoki atu i ngā whenua pērā i tangohia ai i raro i ngā kaupapa ahuwhenua i mua. I whakaaro rātou, kua tae te wā me hoki atu ērā whenua

¹⁰⁴Mercer Minute Book, No.38, p.28. Kua tuhia e ahau te roanga o ngā kupu i tuhia potohia i roto i te pukapuka a te Kooti.

ki raro i te whakahaere a ngā kaipupuru hea, nō reira, i whakamāmāhia te taha ki ngā iwi, ka whakakorehia te nuinga o te nama e tārewa ana i runga i te whenua.

I te tau 1990, i hoki mai te paamu ki raro i te maru o ngā matapopore¹⁰⁵.

Otirā, i hoki tūturu mai ki te iwi, mā te hunga kāinga hei whakatupu, hei whakapakari. I tēnei wā, ko Tao Tauroa tētehi o ngā matapopore e kaha ana ki te hāpai i ngā āhuatanga i kōkirihiā ai e ngā tūpuna o mua, mō taua whenua rā.

Ka kitea i roto i ngā whakahaere a te Kooti Whenua Māori i roto i ngā tau, te heke haere o te rahi o te whenua e kōrerohia nei i roto i te tuhinga nei.

I te tau 1884, i wehea ko Maungatautari 3A, ā, 15,080 eka te rahi o te wāhanga.

I te tau 1895, i rerekē anō te rahi o Maungatautari 3A ki tā te Pukapuka Mēneti a Wirihana, te kaiwhakawā. E ai ki tāna, 13,314 eka kē te rahi o Maungatautari 3A. Kāore e kore, i tangohia ētehi o ngā eka hei utu i te tangata rūri i te whenua. He maha ngā whenua i riro pērā atu, te āhua nei. Me uaua kē ka noho pai ērā kōrero i roto i te puku o te rangatahi e kite tuatahi ana i tērā āhuatanga i roto i ngā pukapuka mēneti a te Kooti. Heoi anō, hei whaiwhainga ake tērā mā tētehi atu o ngā rau o te rākau nei.

Mai i te 13,314 eka, i riro i a Donald Stubbing e 290 eka hei utu i tana mahi rūri i te whenua. E ngau ana te puku i te kitenga atu i tērā nui o te whenua e riro noa ana i te tangata kotahi. Ka toe mai ko ngā kongakonga noa iho hei whenua noho mō te takitini!

¹⁰⁵Ko tā te Taura Whiri kupu mō te *Trustee*.

Ehara hoki i te mea, kotahi anahe te tango whenua pērā mōna. Mō ia mahi rūri āna, i utua ia. Mehemea kāore ngā iwi i kaha ki te utu-ā-moni i a ia, i whoatu kē te Kooti i te whenua hei utu i te nama. Ko te ringa kaha o te ture tērā i pā kaha mai ai ki ngā tūpuna. E aroha ana ki a rātou me ngā āhuatanga toimaha i ērā wā.

I muri i te tangohanga o ērā eka e 290, i toe mai te **13,024** eka ki ngā Māori.

I te tau 1901, i tōpūhia ngā whenua o ētehi o ngā kaipupuru hea, ā, ka noho motuhake ēnā whenua mō ērā whānau.

“Ngāti Korokī portion of the block will be divided amongst them all. It is now proposed to divide it into several portions. It is proposed first to cut out 168-0-0 for the Johnson family ... Henare Manukau...This section will be called No. 3A Sec 5B.”¹⁰⁶

I pērā anō a Eparaima Te Tauroa me ngā tāngata e 20 atu anō, ka wehe mai te 785-0-0 eka mō rātou, ka karangahia ko 3A5C. E 55-0-0 anō i wehea motuhakehia mō Mere Tarawhiti, ko 3A5D tērā. Nā Ahuahu Iriwhata me ētehi atu i tono kia wehea mai te 647-0-0 eka mō rātou. Ko 3A5E tērā. I riro i a Atutahi Hoani me ngā tāngata 15 te 565-0-0 eka hei whenua mō rātou. Ko 3A5F tō rātou wehenga. E rua ngā wehenga i riro i a Eruera Winikerei me te tokomaha atu anō, ko 3A5G me 3A5H. 881-0-0 te rahi o te tōmua, e 567-0-0 te rahi o te tōmuri. Ko te toenga, i tōpūhia hei whenua mō te toenga o ngā kaipupuru hea, ā, ka karangahia ko 3A5J, ā, 3746-0-0 eka te rahi o taua whenua. Koia tērā te nama o te whenua e tū nei te marae i tēnei wā.

¹⁰⁶Waikato Minute Book No.30, p.295.

Ko te wāhanga i tua atu o ngā whika nei, ko tērā i kīa ai, ko 3A5A, ā, e ai ki tētehi kaumātua, ki a Te Kaapo Clark, koia tērā te nama e kawea ana e te maunga tonu, i roto i te Kooti Whenua Māori. Ko te rahi o taua wehenga whenua, e 5607 ngā eka. Me ka tataungia ngā nama katoa ki runga ake nei e whakaatu mai ana i te heke haeretanga o te whenua o 3A5, ā, tae noa ki 3A5J, **13,021** eka te kaute. E toru ngā eka te āhua nei kua riro i a Ngāro, i a Kēhua rānei.

Heoi anō kāore i te pērā rawa te rahi o te whenua o 3A5J ināianei, ki tā ngā pepa a Te Kooti Whenua Māori. I te wā i wehea ai a 3A5J kia toru ngā wāhanga, 709 eka noa iho te rahi o te whenua. I wehea te 21 eka hei papakāinga, kotahi te eka i whakawehea ai hei urupā, ā, ko te toenga o ērā, arā te āhua 687 eka i whakawehea hei ahuwhenua. Ko te mānuka e takoto ana i konei hei kawea ake mā tētehi o ngā rau o te rākau nei, ko te kimi whakautu ki te pātai, He aha i pērā ai te heke haere o te whenua o Maungatautari 3A5J mai i te 3746-0-0 i te tau 1901, ki te 709 eka i te tau 1958?

Ko te mea nui rawa atu kua puta i te āta titiro ki ēnei tūmomo kōrero ō runga ake nei, kua mau tonu ngā uri whakatupu ki te whenua hei papakāinga. Ahakoa kua whānui ake i tērā ināianei, ā, kua uru mai he mahi ahuwhenua i te taha, ko te mea nui, kei te tū pakari te marae i runga i ngā whenua i whakawāteahia ai e kui mā, e koro mā i te wā i a rātou. Na konā au ka kī, kua tutuki pai tērā o ngā ohaakī mō te pupurutanga o te whenua. Kua tutuki hoki ngā wawata o ngā mātua tūpuna, nā rātou anō te kaupapa o te tūnga o te papakāinga i kōkiri. Nā rātou tonu i para te huarahi, ā, kua waiho mā muri e hāpai ake.

He tūturu te kōrero, e kore e taea te hoko te whenua o te marae i tēnei rā. Nō reira, kua puāwai mai he hua i ngā mahi a ngā tūpuna, e hāpaitia tonutia nei e ngā mahi a ngā uri whakatupu. Koia rā ka ora te kaupapa.

Ko Te Urupā

E whai waahi ana i konei ngā kōrero mō te urupā o Pōhara, i te mea he hua tonu te urupā kua ara mai i ngā tikanga a Piupiu, me te ū o ngā tūpuna ki tāna i whakahau ai.

E ai ki a Ngātaima Tauroa, i tīmata te hari haere i ngā tūpāpaku ki raro ki te urupā, i te matenga o te kaumātua, o Te Tari. I mate ia i te tau 1956 e ai ki tā Tahapeehi pukapuka kaute. I mua mai o tērā, i te matenga o te tangata, ka whakahokia atu ki Maungatautari, ki Waahi, ki Taupiri, ki whea rānei, ki ngā urupā whānau nei. Nō te matenga o Te Tari, i tae mai a Korokī ki Pōhara. I te tatari ngā iwi kia whakahokia atu a Te Tari ki Taupiri tanumia ai. Engari ka haere a Korokī ki tō Werawera, ā, ka mea atu,

“Haria tō tupuna ki raro rā, mā wai hei whakahē. Ko Taupiri tērā, ko Taupiri hoki tēnei.”

I haere a Werawera ki te whakamārama i te wairua o ngā kōrero a te Kīngi ki ngā iwi, kātahi ka haria te tupuna rā ki te urupā o Pōhara, ki reira okioki ai. I muri mai i a ia, ka haria katoatia ngā tūpāpaku ki raro rā. He aha rā i pēnei ai te kōrero a te Kīngi? He aroha pea nōna ki te iwi, me tana mōhio anō, ka toimaha te āhua o te whakahokihoki tūpāpaku atu ki Taupiri.

Ko te hua matua kua puta i tana kōrero, kua huihuia katoatia ngā kōiwi o ngā tūpuna i runga i te whenua kotahi, kei te okioki tahi rātou i runga i ngā whenua kua mau tonu, ā, e kore rawa ērā whenua e ngaro atu i te hoko, i te

aha rānei. He maha tonu ngā kōiwi tūpuna kei runga tonu i ngā whenua marara kua hokona atu, kua tangohia atu rānei e te Pākehā i roto i ngā tau. Ko tētehi painga o te urupā o Pōhara, ka āta mōhiotia kei whea ngā tūpuna, kia pai ai te tiaki atu i a rātou, me te waahi e okioki nei rātou.

He tikanga whakahirahira kua mau tonu i roto i ngā tau e pā ana ki te urupā o Pōhara. Nā Piupiu tonu te kōrero,

“Hei aha te whakatū kōhatu, e whakapikingia ana tētehi i tētehi...”

Kāore i whakaaengia te whakatū kōhatu whakamaharatanga mai i te tīmatanga, he mōhio anō pea nō Piupiu, e kore e taea e ētehi o ngā whānau ērā mea.

“Koinei ka whakatūngia he tikanga kia rite katoa...na, ka meangia nei e mātou he ripeka me ngā ingoa i runga, ā, ka pai kē rā.”¹⁰⁷

Kei te hāpaitia tonutia tēnei tikanga e ngā kaumātua o Pōhara i runga anō i tō rātou whakaaro nui ki ngā kupu rangatira a Piupiu. Ko te hua hoki o tēnā whakaaro nui ka kitea i te urupā, ātaahua ana te titiro atu ki ngā takotoranga tūpuna e ūrite ana tētehi ki tētehi. Ka rangona hoki te maungārongo me te rangimārie i te urupā, he māmā noa iho nō te takoto o ngā tūpuna i roto i te āhurutanga o te kōpū o te whaea, o Papatuanuku.

He pērā anō ngā huritau. Ko te tikanga kua whakahautia, kia kaua e tino rahi, heoi anō te tikanga, ka tū i te rā tonu o te huringa o te tau i mate ai te tangata, ahakoa ko tēwhea rā o te wiki, ā, he rā kē hoki mō te whānau tonu. Ko te whakaaro kei muri i tēnā whakahau, e pērā ana i tō te mea ū runga

¹⁰⁷Nā Ngātaima Tauroa ngā kōrero nei.

ake nei mō te urupā. Ka taea e ētehi whānau te whakatū hui nui, kāore e taea e ētehi. He pai kē ake kia rite katoa ngā iwi i runga i te whakaaro māmā. Nā, he taonga anō tērā momo whakaiti, tērā momo whakaaro nui kia rite katoa ngā tāngata. Ā, e hāngai ana ki tō rātou kaha ū ki raro i te Amorangi kotahi. Ko ngā ‘hāpai ō’ ērā e whakatutuki ana i ngā ohaakī me ngā whakahau a tō rātou rangatira.

Kua māmā te hari o ngā tikanga tangihanga mai i tērā wā, ā, tae noa ki ēnei rā. Kua kore he tapu i te urupā, e ai ki ngā kaumātua. Kāore he mahi whakanoa ki te wai i te urupā. Heoi anō, he kaha tonu te aro atu o ngā iwi ki te wai hei whakaora i te māuiui.

E kore au e ngaro, he kākano i ruia mai i Rangiātea!

Anō rā te tika me te hāngai o tēnei kōrero ki ngā uri o te marae o Pōhara, i te mea, ka kawea e te wharenu i te ingoa i ahu mai i Hawaiiki rā anō, ā, tau mai ai ki runga ki te kāinga o Tūrongo i whakanohoia ai e ia hei kāinga mō rātou ko Mahinaarangi. Ko Rangiātea te ingoa o te puke i hanga kāinga ai a Tūrongo i a Mahinaarangi e takatakahi ana i te nuku o te whenua.¹⁰⁸

Ko Rangiātea anō te ingoa o te whare i runga i te papa o Tāne i hurihia ake ai e ngā tūpuna i raro i te maru o Maungatautari, i ngā tau i mua o te nohotanga a ngā iwi ki Pōhara. Kei roto i ngā whārangi o mua ētehi pitopito kōrero mō tērā o ngā papa. He papakāinga whakahirahira a Tāne nō Ngāti Korokī i tōna wā. I tētehi Poukai, i pōwhiritia te Kīngi me tana whānau kia haere ake ki te whakanui i te rā Poukai o Tāne. E ai ki ngā kōrero, i roto i ngā mihi a te iwi kāinga, i wareware i a rātou te mihi atu ki ngā mokopuna a te Kīngi i haere ai i tōna taha. Na konā, ka puta te kupu a

¹⁰⁸Kelly, p.75.

te Kīngi, “*ko tā koutou mahi ā muri ake nei, he rari, he rarā.*”¹⁰⁹ Hei tā Te Kaapo Clark, “*Tērā te wā i pakarū ai a Ngāti Korokī*”. Āhua 1908 ki te 1912 te wā i horahia ai ēnā kupu toimaha, ā, i muri iho mai, kāore te Poukai i tū ki reira. He tau i muri iho, ka tū te poukai ki te marae o Maungatautari heoi anō, nā te Kīngi anō te whakahau, kia waiho noa iho i waenganui i te whānau, arā, kia kaua e tino nui.

I tū tonu te whare i Tāne, e kīa nei, ko Rangiātea ā tae noa ki te wā i wera ai i te ahi. E ai ki ngā kōrero, i te tū tētehi taha o te whare i runga i te whenua i hokona ai e tētehi Pākehā, ā, ka tahuna e ia te taha ki a ia. Ka wera te whare rā, ā, ka korekore haere tērā papakāinga. Kāore he whare e tū ana i reira i tēnei wā, engari he whenua Māori tonu.

Koirā pea i taupatupatu ai ngā whakaaro o ngā tūpuna i Pōhara i te wā e kimi ingoa ana rātou mō te wharenui. E ai ki ngā kōrero, i huihui ngā tūpuna ki te whakawhiti whakaaro mō ngā āhuatanga o te wharenui hou. Kāore i rata ki te katoa tērā ingoa, ko taku tupuna wahine tētehi kāore i whakaae ki tērā ingoa, engari, nāwai rā, ka tū te whare, ā, ka tūwherangia. Ko te ingoa ki runga ake o te kūaha, ko Rangiātea. Mahia ai ngā reta o te ingoa rā ki te pāua. I whakapaipaihia hoki ngā pou o te whareni ki te pāua. Kāore i te tino mōhiotia i ahu mai ērā pāua i tēwhea takutai, heoi anō he koha pea nā Tangaroa, nā wai ake rānei ki te marae o tuawhenua rā.

I whakatūwherahia te wharenui i te marama o Whiringa-a-rangi, i te tau 1966. Koia tonu tērā te tau i whakawāhia ai a Te Atairangikaahu hei Arikinui. Nāna tonu te wharenui i whakatūwhera. I tū atu ngā mokopuna a Kīngi Korokī i raro i ngā maihi o te whare ki te karanga atu ki ngā iwi kia

¹⁰⁹Nā Te Kaapo Clark ēnei kōrero.

eke mai ki te papa o Pōhara. Ko Ora-te-ngākau Muru kei tēnei tuku, ko Angela Kiki Paki kei tēnā tuku.

I ngā tau o te 1960, i kohikohia ngā moni hei āwhina i te kaupapa o te whakatū wharenu i ki Pōhara. I te tau 1961, hei tā te pukapuka a Tahapeehi, 10 ngā hereni i te marama te utu mā ngā mea mahi Pākehā. I kohia ngā moni mai i tērā wā ki te wā i whakatūwherahia ai te wharenu i te tau 1966.

Ko Tahapeehi Tauroa, ko Lonehand Metekingi, ko Rau Wirihana, ko Manukau Papa ngā kāmura o te wā e maumaharatia ana e ngā kaumātua o ēnei rā. Kua ngaro katoa atu ēnā tūpuna ki te pō. Kāore e kore i āwhinatia atu rātou e ngā iwi, e ngā tamariki, e ngā mea i āhei noa.

Rite tonu te puta mai o te pātai e pā ana ki te tū tahanga o te wharenu, kāore he whakairo ū runga. E tika ana kia whakamāramahia i konei ngā take i kore ai e whakairohia te wharenu i ērā wā.

Hei tā Ngātaima Tauroa, nā Korokī tonu te kī, hei aha noa ngā whakairo mō te whare, ko te mea nui, kia tū te wharenu. I te wā i a Atutahi mā e ora tonu ana, i te kōrero rātou mō ngā āhuatanga e pā ana ki te wharenu. I tētehi pō, ka puta mai a Korokī i roto i te moemoea o Ngātaima. E tū ana a Korokī, e awhi ana ia i te pou o waho, i te mahau o te whare. Kāore tērā pou i tūtaki ki te papa, ā, ko Korokī tērā e tū ana ki runga ake rā, me te mea nei e whakaangi ana ia i runga. I whākina atu e Ngātaima tana moemoea ki a Atutahi, ā, ka titiro noa mai te kaumātua rā ki a ia, ka whakarongo kau mai ki a ia. Kāore i tino tatū i roto i a Ngātaima he aha nei te take i moea pērātia ai e ia tēnei āhuatanga. Taro ake, ka whakaaro hia e Ngātaima, tērā pea he tohu tērā nō Korokī hei ārahi i te iwi i roto i ngā whakatau mō te

whare rā, me te whiriwhiri e pā ana ki ngā whakairo. Ki ō Ngātaima whakaaro, i a Korokī i reira, ko ia tonu te whakairo mō te whare. Koia tērā ki a ia, te kaupapa i moea ai e ia tērā āhuatanga.

I te rā nei, kāore tonu he whakairo i runga i te wharenui i Pōhara. Ko Te Arikinui tonu te pou herenga whakaaro ū roto i te whare. Ko tōna whakaahua kei te poutokomanawa e iri ana. E iri motuhakehia ana ūna mātua tūpuna i te pakitara o muri. Ko te wehenga anō hoki tēnā o te hunga mate me te hunga ora.

Tāne Whakapiripiri tū mai rā! Hei aha? Hei taumarumaru mō te mokopuna a te motu me te Kāhui Ariki whānui tonu, mō ngā iwi nō ngā hau e whā, mō ngā uri whakatupu, mō te tini ngerongero e tatū ake ai ki mua i tō aroaro. Tū mai rā e te taonga, tū mai rā e te waihotanga iho o ngā tūpuna, tū mai rā i runga i te kaupapa!

*Whakaahua 19: Te whakatūwheratanga o Rangiātea. Whiringa-ā-rangi 1966.
(Nā Vivienne Papa te whakaahua.)*

Whakaahua 20: Rangiātea. 1996.

Whakaahua 21: Ā roto o te whare nui, o Rangiātea. 1996. Ko te rārangi Kāhui Ariki. Taha Mauī: Te Rata, Tāwhiao, Pōtatau, Mahuta, Korokī, Wiremu Tāmehana (Kingmaker) kei raro iho i a Pōtatau. Heke iho, ko Te Wherowhero, ko Piupiu.

Whakaahua 22: Ko Te Arikinui, Te Atairangikaahu kei te poutokomanawa o te whare.

Te Rongopai 2

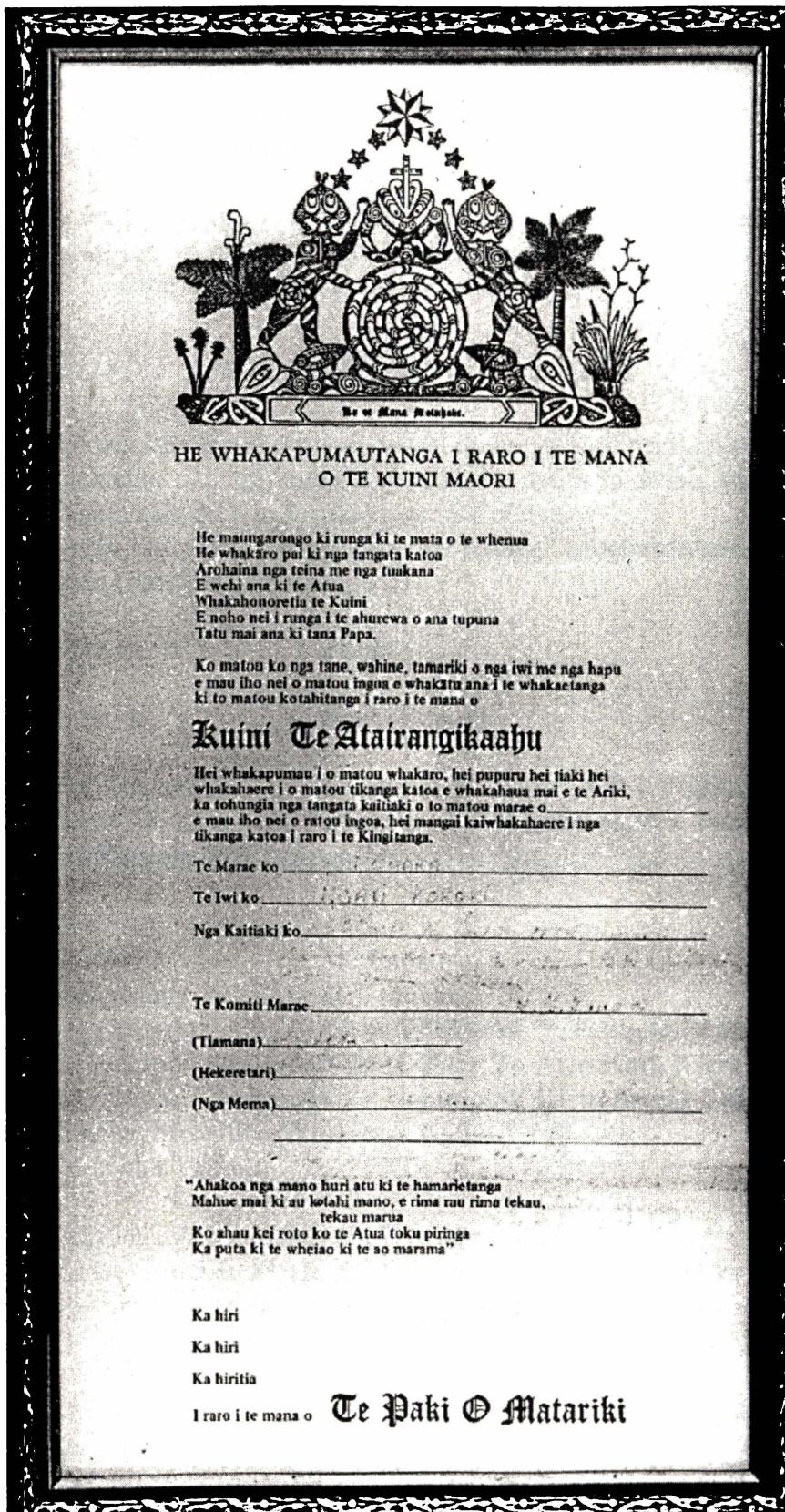

Whakaahua 23: Te Rongopai 2. 1996 (Nā P.Papa te whakaahua)

Nō te tau 1983, i whakatūwherahia ai te wharekai hou, a Te Rongopai 2. Nā Te Arikinui, Te Atairangikaahu anō i whakatūwhera me ngā iwi o Waikato i te 12 o ngā rā o Hui-tanguru. I te wā i whakatūwherahia ai te wharekai hou, kāore anō i tūraki noa te wharekai tawhito. He hou katoa te āhua o Te Rongopai 2 - inā te nui me te pai o tōna hanga! I hui katoa ngā whānau o Pōhara ki te akoako waiata e pā ana ki te kaupapa o Pōhara, ā, he taonga tuku iho hoki ērā waiata mō ngā uri whakatupu. Ka ora te kaupapa o Pōhara i roto i ngā iwi, i roto i ngā maumahara, i roto anō hoki i ngā kupu o ngā waiata e waiatatia tonutia nei i runga i te marae.

He whakahirahira te rā whakatūwheratanga o te wharekai, i te mea i taua rā tonu, i hainatia e te iwi o Pōhara te Kawenata o Te Ariki. Ka kitea i roto i ngā kupu ū runga i te Kawenata te hōhonutanga o te whakaaro kia pūmau

te iwi ki raro i Te Arikinui. Ka waiho mā te whakaahua me ngā kupu ō runga hei whakaataata i te wairua o te āhuatanga nei.

Whakaahua 24: *Te Kawenata e iri ana i roto i a Rangiātea.*

He Whakapumautanga I Raro I Te Mana O Te Kuini Maori

He maungarongo ki runga ki te mata o te whenua
 He whakaaro pai ki nga tangata katoa
 Arohaina nga teina me nga tuakana
 E wehi ana ki te Atua
 Whakahonoretia te Kuini
 E noho nei i runga i te ahurewa o ana tupuna
 Tatu mai ana ki tana Papa.

Ko matou ko nga tane, wahine, tamariki o nga iwi me nga hapu
 e mau iho nei o matou ingoa e whakaatu ana i te whakaetanga
 ki to matou kotahitanga i raro i te mana o

KUINI TE ATAIRANGIKAAHU

Hei whakapumau i o matou whakāro, hei pupuru hei tiaki hei whakahaere
 i o matou tikanga katoa e whakahaua mai e te Ariki, ka tohungia nga
 tangata kaitiaki o to matou marae o **Pohara**
 e mau iho nei o ratou ingoa, hei mangai kaiwhakahaere i nga tikanga
 katoa i raro i te Kingitanga.

Te Marae ko **Pohara**

Te Iwi ko **Ngati Koroki**

Nga Kaitiaki ko **O. Muru, W. Taute, N P T Winikerei,**
Sonny Winikerei, M N Tauroa, T P Winikerei, Don Tauroa,
R J Tauroa, T T Tauroa.

Te Komiti Marae
 (Tiamana) **W. Papa**
 (Hekeretari) **R. Tuineau**
 (Nga Mema) **Irene Winikerei, V. Papa, O. Muru,**
R. Wehipeihana, Werawera, Pare Te Aria Kati, Mere Kaweroa, Te
Reo Papa, Tāmirangi Te Ngoungou, Kiritahanga Tairi, Paretaara
Tauroa, Merehira Winikerei, Raiha Winikerei,
Te Aroha Taute.

“Ahakoa nga mano huri atu ki te hamarietanga
 Mahue mai ki au kotahi mano, e rima rau rima tekau, tekau ma rua
 Ko ahau kei roto ko te Atua toku piringa
 Ka puta ki te wheiao ki te ao marama”

Ka hiri
 Ka hiri
 Ka hiritia

I raro i te mana o ***Te Paki o Matariki***

I tutuki i tēnei mahi me ngā mahi hāpai i te Kīngitanga, ngā kōrero a Piupiu i whakahuatia ai e ia i te wā e ora ana ia.

“Ka haringia koutou e au ki raro i te Hāhi Rātana, engari he wā kei te haere mai, hoki ake anō ki te taumata, ki te Kīngitanga.”

I ea te taha ki tōna ake hokinga atu ki te taumata i te wā i mate ai ia, ā, ka whakahokia tōna tinana ki Taupiri okioki ai. Heoi anō, nā te whakapūmautanga o ngā whakaaro o te iwi i raro i te Kīngitanga, i ea anō te taha ki te hokinga atu o te iwi ki te taumata i kōrerohia ai e Piupiu. I ūwhia anōhia te iwi ki te korowai o te rangatiratanga o te Kāhui Ariki. Ko Piupiu tērā i tōna wā, ā, i te rā nei, ko Te Arikinui tērā i kawe haere ai i tōna Kawenata i waenganui i te iwi.

He hua nui tērā o te kaha whai atu o te iwi i te rangatira kotahi. Ka ea anō te kōrero,

Ko te amorangi ki mua, ko te hāpai ū ki muri.

Kei te hāpaitia tonutia ngā tikanga i raro i ngā whakahau a Te Ariki, ā, kāore i te tino rerekē ake i te āhua o tā te iwi whai i ngā tohutohu a te rangatira, a Piupiu, i ngā rā o mua. Ki tōku titiro, he hua tērā o te whakaaro nui o te iwi ki tētehi kaupapa. Ka ū ki te kaupapa, ka hāpaitia te kaupapa, ka ora anō te kaupapa. Ko te nohotanga o ngā iwi i runga i te marae, i raro anō i te maru o Te Arikinui - koia tonu rā te kaupapa.

Ka huri tonu, ka huri tonu ngā tau, ā, ka puāwai tonu ake he whakaaro kia tū he whare anō mō ngā āhuatanga ngahau, hākinakina hoki. He hāngai tonu te ingoa i whoaturia ai ki tēnā whare, arā, ko Te Puāwaitanga. Nā Tewha Winikerei tērā ingoa i whoatu. Āe rānei, ko te puāwaitanga tērā o

ngā tōmina o te iwi i pukumahi ai ki te whakatū i tērā momo whare mō te hunga rangatahi.

Whakaahua 25: Te Puāwaitanga. 1996 (Nā P.Papa te whakaahua.)

Kua rere ngā hua ki te marae whānui, i te mea, kua whai whare atu anō hei manaaki i ngā momo manuwiriri katoa. He tohu anō pea te tū o te whare nei, o te whakawhānuitanga o te kaupapa. Mai i te kaupapa kotahi, arā, te tū pakari o te marae, kua ara ake anō he kaupapa anō hei whaiwhai ake mā te iwi kāinga. Koirā tonu te āhua o te tupu o te rākau. Ka pakari te tupu o te tinana o te rākau, ā, ka ū tana tū ki runga i te whenua. Ka whai waahi ai ngā peka ki te whakawhānui atu i te kaupapa, he pakari nō te tinana. Nā, ko te pakari tērā o te tū o te marae.

Nō reira, hei whakatauira ake i ngā momo kaupapa moroiti ake, i ara ake ai i te kaupapa matua, ko te tū o te whare ngahau nei; ko te tū o te rōpū whakahaere tākaro me ngā tīma pūrei whutupāoro, poiuka, poitūkohu hoki; ko te tū o ngā momo akoranga whakapakari tangata i runga i te marae,

pēnei i te akoranga mahi kai i tū i ngā tau o mua; ko te tū o ngā karaehe reo Māori ki runga i te marae; ko ngā momo wānanga hītori, waiata, karanga, whaikōrero hoki i whakahaerehia ai e ngā kaumātua; ko te haeretanga ake o ētehi o ngā tāngata o te marae ki te ako i te āhuatanga whakaora tangata e kīa nei ko te *Reiki*; me ētehi kaupapa atu anō kua whakahaerehia e ngā tāngata o te marae, hei painga mō te marae, mō ngā iwi o te marae whānui anō hoki.

Ko tētehi atu hua nui o te nohotanga o te marae hei papakāinga, kua tupu haere te rahi o ngā mokopuna, tamariki kei runga i te marae. Nā kēnā, i tono atu te marae kia tū tētehi kōhangā reo ki runga tonu i te marae hei puna whakatupu mātauranga mō ngā kōhungahunga me ū rātou mātua, ā, tae noa ki ū rātou kuia, koroua.

I tutuki pai tēnā hiahia i te tau 1992, i te 23 o ngā rā o Poutū-te-rangi. Koia tērā te rā i whakatūwheratia ai te kōhangā reo o Papa Aroha i runga i te marae. Nā Te Arikinui te ingoa i whoatu. Koia rā hoki te ingoa o tana mokopuna, arā, te tamaiti a Angela Kiki Paki (te kōtiro i whāngaihia e Te Reo rāua ko Manukau). E tū tonu ana te Kōhangā Reo i runga i te marae, hei whakapakari i ngā whānau e noho ana i runga i te marae, hei whakaū ki roto ki a rātou, tēnei mea te reo rangatira, me ngā tikanga a kui mā, a koro mā, tae atu ki ngā āhuatanga maha o te mātauranga, o te ako tamariki hoki.

Whakaahua 26: Papa Aroha, Te Kōhanga Reo. 1996 (Nā P.Papa te whakaahua.)

E riro tonu nei i ngā uri whakatupu ngā hua o te whakaaro nui o ngā mātua, tūpuna ki te kaupapa kotahi. Ko te tūmanako, ka haere pērā tonu te ū o ngā rangatahi ki ngā kaupapa i kōkiritia ai e ū rātou mātua, tūpuna. Kia haere pērā tonu te whakaaro nui ki te kaupapa o te marae me te papakāinga; kia haere pērā tonu te whakaaro nui ki te kaupapa o te Kīngitanga. Nā konā, ka whai hua ai ngā ohaakī ā rātou mā; ka whai hua ai ngā mahi rangatira ā rātou mā; ka whai hua ai ngā tikanga i whārikihia ai e rātou mā hei ārahi i te īwi.

*Waituhī ki te rangi whakaata ki runga rā
Ko te tokā kōrero
o ngā whakataukī a Piupiu te whaea - hi!
I waiho ake ki te iwi
Kūpapa ki raro, Titiro ake - a! ha! ha!*

*Titiro ake ki te kupu a Tāwhiao - hi!
Kia mau, kia mau ki te whenua
hei papa nekenekē mō te tini, mō te mano
mō ake ake tonu e*

*Mō ake ake tonu te marae e hora nei
Hei tūrangawaewae mō ngā uri taniwha
o Pōtatau e*

*Meremere-tū-ahiahi te whetū mārama - hi!
Tautoro tō ara atarau ana koe
Kōmuri aku mihi ki aku hoa i mua rā
Ko taku tangi tēnei e kore e mutu
Auē taukiri - pakia!*

Whakaahua 27: Ko te marae o Pōhara. 1978. (Nā W.Papa tēnei whakaahua.)

HE KUPU WHAKAKAPI

He wā anō ka hoki atu ai ngā hua ki te whenua, ka takataka iho ki runga ki a Papa-tū-a-nuku, ki reira poipoia ai, ā , tae rā anō ki te pihinga ake o te rea hou. Ka rere atu ētehi anō hua kia takahurihia te rangi kei runga; ka hopukina rānei e te waha o Manu, ka whakatōngia ai ki waahi kē, ā, ka tupu anō he rākau hou. Ko hoki kōmuri i konei ngā whakaaro ki te pūtakenga mai o te rākau, kia tirohia tōna tupu.

Kua kite tātou i ngā āhuatanga i pā mai ki ngā tūpuna mai i te wehenga i Hawaiiki, tae rā anō ki ū rātou mahi uruuru whenua, taumau whenua mō rātou i roto i te rohe o Tainui waka. Kua kite hoki i ngā pōrarutanga o te urutomo mai o iwi kē ki waenga i ngā tūpuna, te kawenga mai o ngā whakaaro rerekē, tikanga rerekē, tirohanga rerekē, mate rerekē anō hoki.

Ka tupuria ngā kākano i ruia mai i Rangiātea e te otaota, e te kōhi, tae rawa mai ki te whanaketanga ake o te putiputi piupiu wherowhero, nāna te hunga marara i whakahuihui ki raro i te maru o Maungatautari. Nōna te whakaaro kia rarangahia te tira tangata ki runga ki te papa o Kēnana, ki reira whakapakarihia ai te taha tinana me te taha wairua o ngā tūpuña.

Ka whānui te torotoro o ngā pakiaka ki roto ki te whenua. Ka ū te noho a te iwi ki runga ki ngā whenua o Kēnana, ka whakatupuria te papakāinga tuatahi. Nā te pakari o te tupu o ērā pakiaka, ka whāngaihia paitia te kākano ki ngā kai i ahu mai i a Papa-tū-a-nuku, ā, ka tupu te rākau.

Ka whanake ko te pihi, te huarahi e puta ai te kākano ki te ao mārama kia whītikina e te rā, kia uaina e te ua. Ko te hūnukutanga o ngā iwi ki runga, i pērā tahi. He wā anō i whītikina e te rā, he wā anō i uaina. Ahakoa ngā

toimahatanga o te pōharatanga o te wā, i ū tonu ngā tūpuna ki te kaupapa i kōkirihi a i e te amorangi, e Piupiu Te Wherowhero; i kūpapa te iwi ki raro i ngā whakakitenga o te rangatira, ā, ka titiro whakarunga ake ki te huarahi e ārahi atu ai rātou ki te ora.

Nō te ngarotanga atu o te amorangi i mua i te aroaro o te iwi, i peka atu ētehi o ngā whānau ki ō rātou ake whenua. Ka mahuetia iho ko ngā pekanga whānau hei hāpai i te kaupapa o te marae o Pōhara. Ka huri ngā pekanga whānau ki te whiriwhiri huarahi whai mā rātou i roto i te pōuri. He mārama te whiti mai o te whetū o te Hāhi Rātana hei whai mā ētehi, he mārama anō hoki te whetū o te Paimārire hei whai mā ētehi. Ka peka atu tēnā ki tāna i pono ai, me tēnā ki tāna i pono ai, heoi anō ko te ūnga ki te kaupapa o te nohotanga o te papakāinga kāore rawa i memeha noa.

Ka puāwai mai ngā raurau hei whakapaipai, hei whāngai hoki i te rākau. Ka tupu te pā harakeke, ā, ka whai uri te iwi hei whakapakari i te tupu o te papakāinga o Pōhara. Taro ake, ka puta mai ngā hua o te hekenga o te werawera o ngā tūpuna, hei painga mō ngā rau tangata i puāwai ake.

Anō te āhuareka o te noho tahi a te teina me te tuakana i runga i te whakaaro kotahi. Koia hoki tērā te pūtake o ngā hua huhua i puāwai ai i te noho tahi a ngā tūpuna o Pōhara i raro i te maru o tētehi amorangi, i runga anō hoki i te whakaaro kia mau ki te whenua hei papakāinga mō ngā uri whakatupu. Kua kitea te whakatinanatanga o te whakaaro kia tupu te marae, i roto i ngā momo whare i whakatūria hei taumarumaru mō ngā manuwhiri ka manaakihi a. Kua kitea te whakatinanatanga o te whakaaro kia ū te iwi i raro i te mana o te Kāhui Ariki, i roto i te hainatanga o te Kawenata, me te whakatūnga o te Poukai ki runga i te marae.

Kua mārama te huarahi hei whai mā ngā uri whakatupu i ngā aratakinga o kui mā, o koro mā. Me ū ka tika ki tā ngā tūpuna i kōkiri ai, i manako ai, i waiho mai ai i roto i ngā ohaakī, kia kīa ake ai, kua ea, kua ea, kua ea ngā moemoeā.

I tāraia he waka e ngā tūpuna hei kawe i te iwi, kia tupu ai te ora. Koia tēnei tuhinga e takoto-ā-pepa nei hei waka kawe i ngā whakaaro, i ngā manako, i ngā kōrero, i ngā ohaakī a ngā mātua tūpuna, hei ārahi i te iwi ki te ora. Nā konā ka tūturu te kōrero:

“Tupu te toi

Ora te toi

Whanake te toi

Nō Hawaiiki te toi.”¹¹⁰

¹¹⁰Hei tā Te Kaapo Clark, nā Tāwhiao ēnei kōrero.

HE ĀPITIHANGA

Ko ngā whārangi kua tangohia mai i te pukapuka kaute a Tahapeehi Tauroa, te kaitiaki moni:

1. 'Rārangi Ingoa Kohi Rima Pauna mo te tūwheratanga o te Hooro o Pōhara'.

<i>Rārangi Ongoa Kohi Rima Pauna Mate Tuwhera Tangi o te Hooro Rārangi Ingoa o Pōhara</i>	
1.	M. Tauroa
2.	Tusonake Heke
3.	Rahui
4.	Hori Kawerau
5.	Pandy Henare
6.	Lori Daniel
7.	S. Moko Kingi
8.	Oki Chi Henare
9.	Maria Papa
10.	Niha Winkerei
11.	Portia
12.	Rangonei Tauroa
13.	Ran Winkerei
14.	Tari Daniel
15.	Taha Tauroa
16.	Wina Faute
17.	Tuwhakarawa Tauroa
18.	Ned Winkerei
19.	Dan Tauroa
20.	o Lele Winkerei
21.	Miera Wera Heke
22.	Luisa Heke
23.	Hiria Heke
24.	Pat Daniel
25.	Manuel Tauroa
26.	S. Smith
27.	Don Tauroa
28.	Hare Kawerau
29.	Taui Papa
30.	Rangi Tauroa
31.	Atufahi Winkerei
32.	Hokori Von Papa
33.	Rapata Tairi
34.	Malikino Faute
35.	Peter Turner
36.	Ano Tauroa
37.	Koro Dick
38.	Percy Faute
39.	Ruru Tairi
40.	Pitoe Tairi
<i>Waihi 1/1/14</i>	
\$205.0.0	

2. 'Te āwhina a ngā iwi i eke mai i te rā tūwheratanga hooro o Pōhara'

*āwhina anga Iwi e kēma clera
tūwhera Tātgade Hooro o Phara*

<i>Sihapo a Family</i>	<i>10 - 0 - 0</i>
<i>Mangahina</i>	<i>10 - 0 - 0</i>
<i>Hgali Hanau</i>	<i>5 - 0 - 0</i>
<i>Puini Raupewa</i>	<i>11 - 0 - 0</i>
<i>Waahi</i>	<i>17 - 0 - 0</i>
<i>Mgarawahia</i>	<i>28 - 0 - 0</i>
<i>Otorohanga</i>	<i>9 - 0 - 0</i>
<i>Marokopa</i>	<i>7 - 0 - 0</i>
<i>Maungatautari</i>	<i>27 - 0 - 0</i>
<i>Hgaiterangi</i>	<i>4 - 0 - 0</i>
<i>Johnny Reihana</i>	<i>2 - 0 - 0</i>
<i>Tom Davis</i>	<i>3 - 0 - 0</i>
<i>Paora Henopo</i>	<i>2 - 0 - 0</i>
	<i>\$135 0 . 0</i>
<i>Kobi Rina Pauna</i>	<i>205 - 0 - 0</i>
<i>Dishes & Kiti</i>	<i>110 3 - 6</i>
<i>Hgaroni Kati o atēni Hui</i>	<i>\$450 3 - 6</i>
<i>Hgarana Kati o Kua utina</i>	<i>1321 13 - 11</i>
<i>Kati te mani</i>	<i>\$128 84 7</i>
<i>He mani Kiti</i>	<i>\$12 - 0 - 0</i>
	<i>\$148 84 7</i>
<i>Houma mā kia Honey & Eric</i>	<i>22 - 19 - 11</i>
	<i>\$137 9 - 8</i>
<i>Kiti</i>	<i>1 - 10 - 0</i>

3. 'Moni Kohi Mo Te Wharenu o Pōhara Pa - 10/- i te marama ma ngā mea mahi Pākehā. Sept.1961.'

					32
<i>Moni Kohi Motu Te Wharenu o Pōhara Pa. 10/- i te marama manga mea.</i>					
Sept.1961. O māri Pākehā.		18. 12. 61.	£2.0.0	26th Nov. 1961.	£2.0.0
14. 9. 61. Sonny Minikere	5/-				2-0-0
18. 12. 61. Pangau Ma'ana	2/-				2-0-0
Pall	2/-				2-0-0
Oho	2/-				2-0-0
Joe	2/-				2-0-0
Thelma Kātakō	£2.10.0				2-10-0
22 Oct 1961. Tiesha Wānaka	1-0.0				1-0-0
Te Hamaiti Tāri	1-0.0				1-0-0
Kiri Tāri	10/-				10-0
Tupu Tāri	10/-	£11.10.0			10-0
					£11-10-0
23. 6. 61. Rahuia 1/2 lb. 1/2.0.0					2-0-0
Liquor £1.0.0					1-0-0
Mich. Ponkaiwai 1-0.0					1-0-0
				Total	£ 21-15-0

4. 'Wharenu Expense, Dec 1962'

					36
<i>Wharenu Expense</i>					
Lumber Land at Pōhara Pa					Thursday 20th Dec 1962
					£ 5. 2
Lumber 2x12 Sup. Felt & Corrugated £5.8.8.		145	12	11	
Saw £3.10.0 discount		3	10	0	
		142	2	9	
3 Blocks 2" x 8" x 6" (Paid)	5.6		6	6	6.
			148	9	3
Min 5 Concete Blocks stamp envelope					
for Ponkaiwai 1963.		3	0	0	
Mich. Potātē Rangime		5	0	0	
Total expense		1.56	9	3	
Paid Groceries account 20/12/63		34	1	3.	
		190	10	6	

NGĀ PUNA KŌRERO

Ngā Kaikōrero

Christie, Raungaiti	(1993)
Clark, Te Kaapo	(1990 - 1997)
Davis, Kiri	(1990 - 1997)
Emery, Lucy	(1995)
Hetet, Nelson	(1993)
Joseph, Pare	(1995)
Kaumoana, Pare	(1996)
Kaweroa, Mere	(1996)
Ormsby, Dan	(1995)
Schaumkell, Frank	(1993)
Schaumkell, Kapo	(1993)
Tauroa, Ngātaima (Mick)	(1990 - 1997)
Tauroa, Perori (Maureen)	(1990 - 1997)
Tauroa, Sue	(1993)
Tauroa, Tukāroto	(1993)
Tauroa, Wharerauna	(1993)
Taute, Joseph	(1993)
Taute, Kino	(1995)
Taute, Wina	(1990)
Waikai, Kingi	(1993)
Winikerei, Tewha	(1990 - 1997)

Ngā Wānanga Kaumātua

Wānanga	Pōhara Marae	10/9/78
Wānanga	Pōhara Marae	4/8/90
Pōhara Whānau Hui	Pōhara Marae	24-27/12/91
Wānanga	Pōhara Marae	3/5/92
Pōhara Kaumātua Hui	Pōhara Marae	11/1/93
Hui Kaumātua	Maungatautari Marae	27/1/96
Hui-ā-Hapū (Ngāti Korokī-Kahukura)	Tūrangawaewae	23-30/12/96

Ngā Pukapuka Tautoko

- Ballara, Angela, (1996) ‘Piupiu Te Wherowhero’ i roto i *The Dictionary of New Zealand Biography Volume III*, Auckland, Auckland University Press p.524
- Beer, E and Gascoigne, A, (1975) *Plough of the Pakeha*, Cambridge Independent
- Belich, James, (1986) *The New Zealand Wars*, Auckland, Penguin Books
- Binney, J; Chaplin, G. and Wallace, C (1979) *Mihaia*, Auckland, Oxford University Press
- Brown, Alfred,N. (1990) *The Journals of A N Brown: CMS missionary Tauranga. 1840-1842*, Tauranga, ElmsTrust
- Clark, Te Kaapo and Tairi, Lyn, (1992) ‘Te Ihingārangi’, Hamilton, ECNZ
- Elsmore, Bronwyn, (1989) *Mana From Heaven*, Tauranga, Moana Press

- Hall, Noeline, (1981) *I Have Planted*, Palmerston North, Dunmore Press
- Henderson, J.M., (1972) *Ratana*, 2nd ed. Wellington, Reed
- Jones, Pei Te Hurinui and Biggs, Bruce (1995) *Ngā Iwi o Tainui*, Auckland, Auckland University Press
- Judd, Beryl.E., (1986) *Shadows Beneath the Mountain* Cambridge
- Kāretu, Timoti, (1993) 'Ngā Waiata me ngā Haka a te Kapa Haka o Te Whare Wānanga o Waikato', Te Tari Māori, University of Waikato
- Kelly, L.G., (1949) *Tainui*, Wellington, The Polynesian Society
- King, Michael, (1984) *Maori Paperback* ed. Auckland, Heinemann Reed
- _____, (1987) *Te Puea* 3rd ed. Auckland, Sceptre
- Liddell, L.H. ed., (1959) *Horahora School (Maungatautari No.2) 50th Jubilee 1909-1959*, Cambridge, Waikato Independent
- Mackay, James, (1873) 'Report from Mr James Mackay to the Houses of the General Assembly' i roto i te New Zealand Gazette, Auckland
- Mahuta, R.T., (1979) 'Kingitanga' Centre for Maori Studies and Research, University of Waikato
- _____, (1990) 'Taawhiao's Vision', Centre for Maori Studies and Research, University of Waikato
- Ngata, H.M., (1993) *English-Maori Dictionary* Wellington, Te Pou Taki Kōrero
- Oliver, Steven, (1990) 'Te Rauparaha' i roto i *The Dictionary of New Zealand Biography* Vol 1, Wellington, Allen & Unwin, p.506

- Phillips, F.L., (1989) *Ngā Tohu a Tainui-Landmarks of Tainui* Vol.1, Otorohanga, Tohu Publishers
- Roberton, J.B.W., (1965) *Māori Settlement of the Waikato District* Te Awamutu, Te Awamutu Historical Society
- Bolitho, Hector (1921) *Ratana-The Maori Miracle Man* Auckland, Geddis and Blomfeld
- Royal, Charles, (1994) *Kāti Au i Konei*, Wellington, Huia Publishers
- Selwyn, George, (1959) 'Letters from Bishop Selwyn' i roto i *Early Travellers in New Zealand*, ed. Nancy Taylor, London
- Southwood, I.J., (1979) *The History of Arapuni* , Arapuni, Ministry of Energy
- Te Taura Whiri i te Reo (1996) *Te Matatiki:Contemporary Māori Words* Auckland, Oxford University Press
- The Bible Societies (1978) *The Bible, Authorized Version* Oxford University Press
- Vennell, C.W., (1939) *Such Things Were*, Dunedin, Reed
-
- Walker, Ranginui, (1987) *Ngā Tau Tohetohe-Years of Anger* Auckland, Penguin Books
-
- _____, (1990) *Ka Whawhai Tonu Mātou -Struggle Without End*, Auckland, Penguin Books
- Ward, Alan, (1973) *A Show of Justice*, Auckland, Auckland University Press
- Wilson, John.A., (1984) *The Story of Te Waharoa*, Christchurch, Capper Press
- Wilson, Rangiata, n.d. 'My Family Tree-Tioriori/Tairi Whakapapa'

(1980) *Maungatautari School Jubilee 1903-1978*
Cambridge

Ngā Nūpepa

Te Whetu Marama o Te Kotahitanga: Maehe 12, 1932 (Te Hāhi Rātana)

Te Whetu Marama o Te Kotahitanga: Pepuere 13, 1932 (Te Hāhi Rātana)

He Tuhinga-ā-ringa

Te pukapuka a Taupua Winikerei. (Kei a Te Kaapo rāua ko Puti Clark)

Te pukapuka a Tahapeehi Tauroa. (Kei te tiakina e Ngātaima rāua ko Perori Tauroa)

Te pukapuka a Wina Taute. (Kei te whānau Taute.)

Ngā Pukapuka a te Kooti Whenua Māori

Block Order Files W349-2 Pt.1

Judge Wilson's Minute Book No.3 pp.1-2,4

Mercer Minute Book No.38 pp.4-5, 25-30, 93-95

Waikato Minute Book No. 12 pp. 134-417

Waikato Minute Book No.13 pp.1-107,121,140-150,168

Waikato Minute Book No.30 p. 295,297